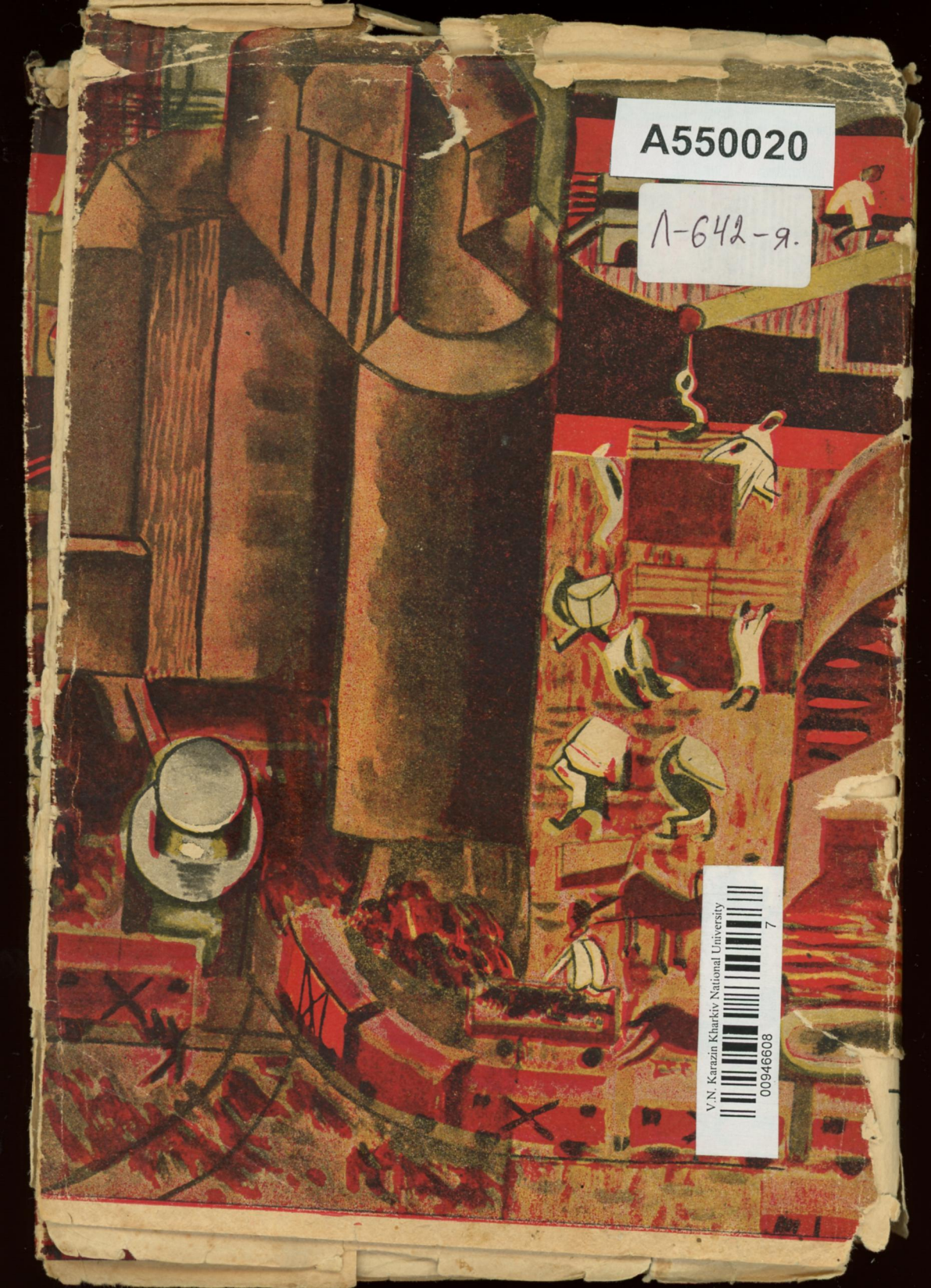

No 11

An abstract painting on a book cover, featuring a complex composition of geometric shapes, primarily triangles and rectangles, in shades of brown, red, and black. The painting includes several stylized figures, some appearing to be working or moving objects. A large, dark, curved shape dominates the upper left. The overall style is reminiscent of mid-20th-century abstract art.

A550020

Л-642-я.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00946608

7

ЛІТЕРАТУРНИЙ
ЯРМАРОК

АЛЬМАНАХ
МІСЯЧНИК
КНИГА ОДИНАДЦЯТА (141)
ЖОВТЕНЬ—1929

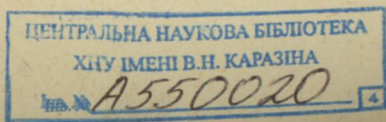
Д В У

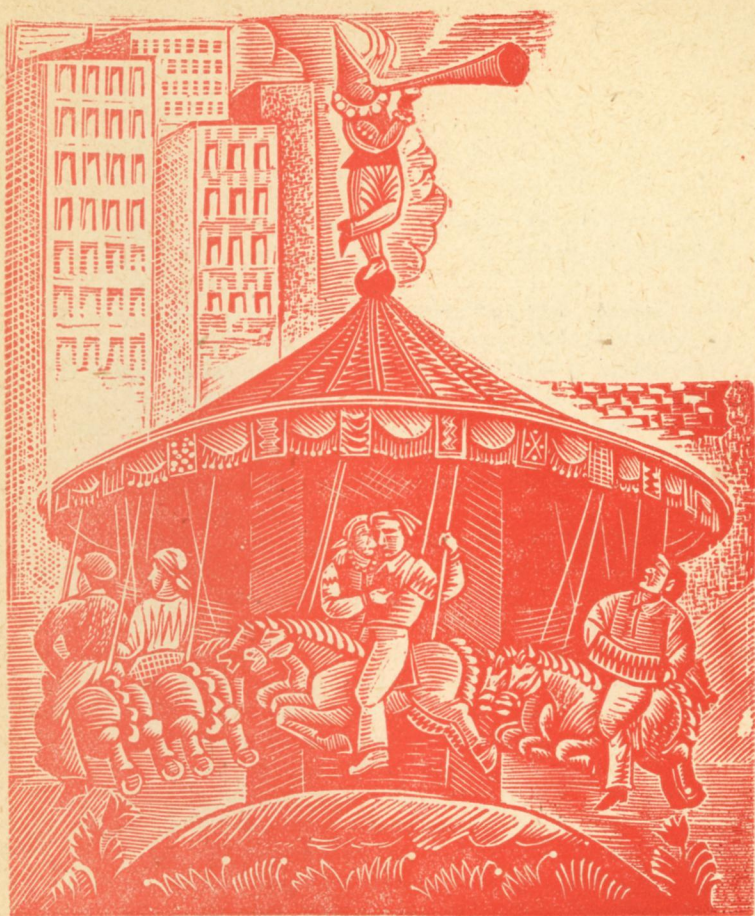
Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літописі
Українського Друку“, „Карт-
ковому Репертуарі“ та інших
показниках Української
Книжкової Палати

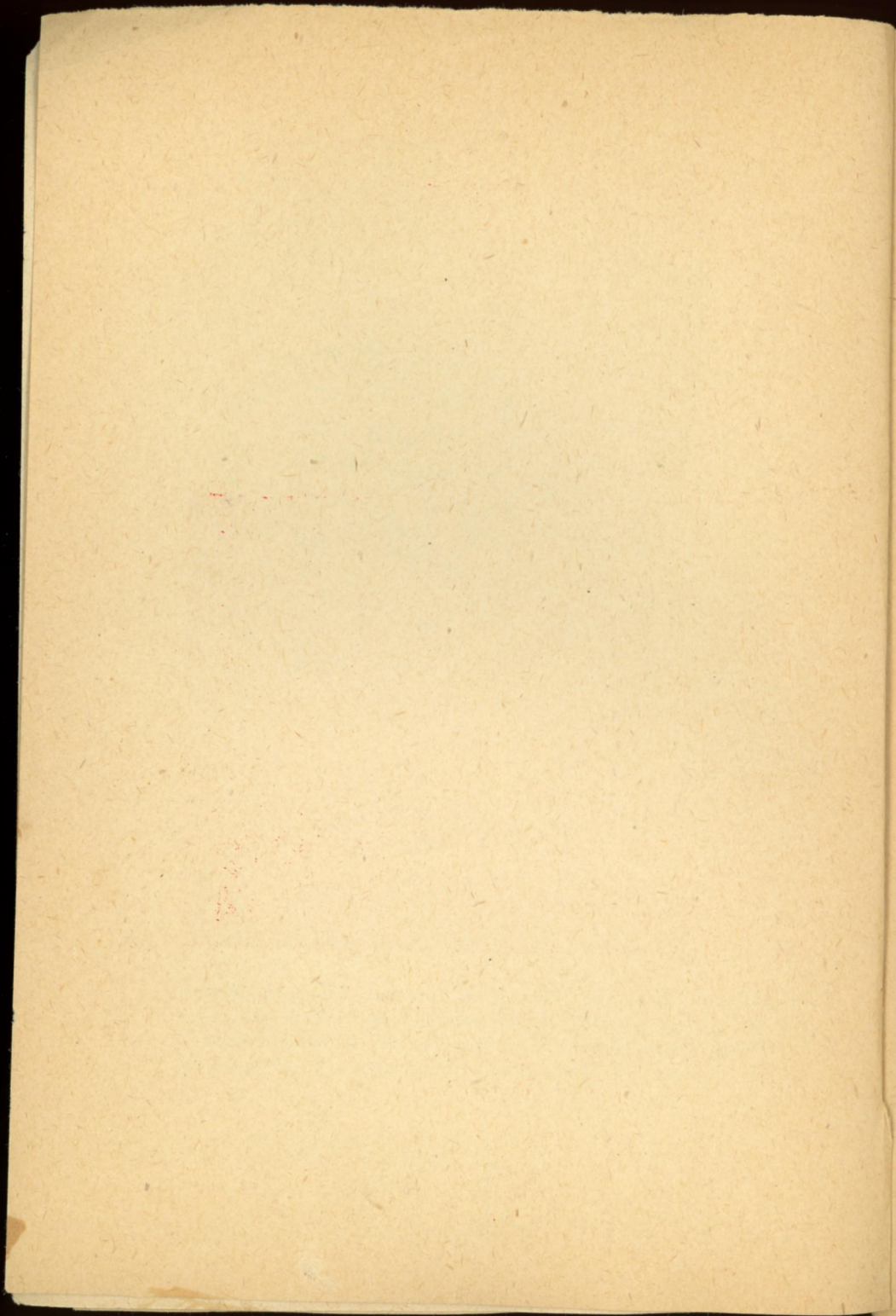
Надруковано 5.000 прим.
в друкарні Державного
Видавництва України
імені Г. І. Петровського.
Харків, Укргозвдліт 248
від 11/І 1930. Зам. 191

31-∞

Галло! Галло! Галло! Усім! Усім! Усім! Говорить Ярмарком „Літературного Ярмарку“ на хвилі 500.000 метрів із міста Харкова, столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки. Читайте, шановні товариші, чергову 141 книгу нашого позагрупового альманаху!

Привіт тобі, милий читачу! Вітає тебе редакція
Літературного Ярмарку.

ПРОЛОГ ДО КНИГИ СТО
СОРОК ПЕРШОЇ

Вітає й цілком поділяє твої оптимістичні думки про дальші шляхи української революційної літератури. Ми йдемо вперед, прапори наші стрімко підвелися вгору, а наші кроки такі ясні й чіткі, як і твоя думка про український письменницький актив і про нашу критику. Ти цілком справедливо стверджуєш, що українська революційна література, точніше пролетарська, ніколи не оглядалася назад, справедлива думка твоя, що сьогодні ця література уже вельми поважний та значний факт нашої дійсності й що вона — література пролетарська — хутко розвивається. Ти правду кажеш, милий читачу, про велику необхідність переключити основний письменницький актив на робітничу тематику, але твоя правда не повна. Ми вважаємо, що настав уже той час, щоб ця робітнича тематика стала панівною в нашій літературі, щоб письменники почали більше працювати над проблемами, які стоять перед робітничою класою, щоб взятися й змінити лице української літератури від селянсько-інтелігентської минувшини до проблемно-соціалістичних творів, до творів, що дали б не тільки нові ідеї, а й нову, цілком відмінну форму, не схожу на всі, що її дало суспільство феодалне, суспільство капіталістичне. Зрозуміло, що від цього великого переходу дехто відстане, відіб'ється, залишиться на іншій тематиці, в іншому

оточенні, але це не повинно насні хвилювати, ні обурювати. Тим, хто лишиться в іншому середовищі, вистачить матеріалів, щоб знайомити нас з тобою з тими людьми, а ми повинні подбати лише про те, щоб на нову тематику, на нові умови, сказати б, переключити все найкраще, що дала наша революція! Ми з захопленням приймаємо твою пропозицію про твоє індивідуальне, любий читачу, виробниче шефство над окремими письменниками. Правда твоя, що більшість наших сучасних пролетарських письменників є молодь і що ця наша прекрасна молодь не встигла набути собі такої продукційної кваліфікації, яка б дала їй можливість стати поруч з тобою до варстату та разом з людьми, що є основою, впізнати й твоє технічне оточення. Речі, що оточують тебе, ми ніколи не будемо фетишизувати, але впізнати ті речі, систему тих речей письменник повинен, бо інакше йому нічого не лишиться, окрім заводських димарів, нічого, окрім опoетизування заводського гулу, того самого гамору, що дуже зменшує продукційність праці кожного окремого робітника, руйнує його нервову систему, притупляє його природні рефлексії і т. ін. Ми цілком віримо й знаємо, що соціалістично організована техніка досягне вищих і корисніших для робітничої класи форм, і що вона, в протизагони капіталістичній, буде розвиватися саме в напрямку розв'язання рук робітникам, як творчій індивідуальності, та все більш звільняти його з того підлеглого стану, в який поставила його техніка капіталістична. Аджеж ми є свідками початку робітничого винахідництва! Ми є свідками того, що часто технічно неписьменний робітник переростає свій, поетом оспіваний станок, одержаний від капіталізму, реконструює його, звільняючи себе від непомірно важкої праці й збільшуючи продуктивність. Тож зрозуміло, що вивчені у вищих технічних закладах мільйони пролетарів знесуть з часом все, що лишила нам у спадщину капіталістична організація виробництва, і нато-

мість утворять таку, яка за minimum'у праці дасть максимум результатів. Ми знаємо, бо виразник волі пролетарської — пролетарська держава — почала вже переводити свій плян Великих робіт, і наша п'ятилітка заряджена точністю цифр і енергією мільйонових трудящих мас. Нам немає потреби тепер вірити, ми знаємо це!

Правда твоя, дорогий товаришу читачу, що українська радянська література стала щаблем вище. Ми не можемо не годиться на цю твою думку, бо ми були свідками утворення Федерації Радянських Письменників. Це знаменний факт, і шкода, що утворення її запізнилося так на кілька років. Ти знаєш, що раніше письменницький актив роз'їдали групові чвари, і тепер ми хочемо вірити, що їх не буде! Їх не повинно бути, бо ти, дорогий читачу, їх засуджуєш, вони тобі не потрібні. а для літератури шкідливі. Будемо вірити, що їх не буде!

Справедлива думка твоя й про групу молодих. Ти правду кажеш, що вісім років тому навколо Миколи Хвильового об'єдналася ціла група молодих, що тяжили до Хвильового, наслідували, переспівували, списували, і що ця група сьогодні вже переросла списування й наслідування. Вона підтяглася не одним десятком до свого керівника й становить на сьогодні основну ланку української пролетарської літератури. І саме через це ти прав, що саме Микола Хвильовий, а не хто інший, привів до української революційної прози до 20 найпотужніших сучасних письменників, найпопулярніших і найбільш підготованих до тих завдань, які ти ставиш, любий читачу, перед пролетарською літературою. Ти правду кажеш і про те, що наша критика існує теж десять років і що в ній ми не бачимо того десятка людей, навіть півдесятка, навіть більш-менш визначних одиниць, що взяли б ведущу роль в твоєму читанні та допомогли б і письменникові. Ти правду кажеш, любий читачу, що далі такого бути не може, що треба комусь за

це взятися, і ми сподіваємося, що за це візьметься наша прекрасна, наймолодша молодь! Дорогу їй! Праці їй! Нехай перетворить вона нашу критику і з „Критики“ зробить замість державинської монополії та майфетівських компілятивних цитат пролетарську критику! Час уже! Час!

1 Дні гойдалися, як гойдалка, як колиска в дитинстві, де незручно сидіти, де можна лише бавитися годинку. Почуваєш — кожної хвилини тебе вихлюпне повітрям і закине в глушину. Так пленталась Мар'яна, гойдаючись серед незручно-порожніх днів свого київського життя.

В И З В О Л Е Н Н Я ¹

ОЛЕКСАНДЕР КОПИЛЕНКО

Книга третя
ПОДАРУНОК СМЕРТИ

Попала сюди несподівано. Таких несподіванок у неї багато в житті. Навіть любить вона ці несподіванки, часто й неприємні.

Київ, рідне місто, любила Мар'яна так, як кожна людина ту місцевість, де народилася, де побачила перші кольори неба й речей, перше людське обличчя усвідомила — обличчя матері. Зрозуміла принаду вулиць і маленьких людських радощів.

Тепер п'яні думки плуталися в голові від знайомих кутків міста, від краєвиду з Володимирської гірки і недокурків на стежках Пролетарського саду. Раділа, що зустрічала мало знайомих, бо друзі колишні десь розпорошились по широких просторах життя, а просто знайомі не наобридали своєю присутністю. Навіть тітка помітила, що з Мар'яною не все гаразд. Та й не ховала Мар'яна своїх настроїв.

Ще тітка здивувалася з того, що Мар'яна взагалі відгукнулася приїздом на запрошення. В кожному листі, що їх писала тітка двічі на рік, вона запрошу-

¹ Див. „Л. Я.“ № 10.

вала Мар'яну приїхати. Звичайно, на такі запрошення завжди була відповідь однакова — що обов'язково приїде, і не приїздила.

А тепер, одержавши листа, Мар'яна зібралася того ж дня і виїхала ввечері. Ніби тікала від якоїсь помсти, злочину чи нещастя. А в чому злочин? А яке нещастя? Нічого цього не було. Просто якось стало незручно жити, навіть неприємно. Ніби носила не свою одіж, а чужу, тісну, покроплену чужим потом.

Здавалося б, дошкуляли, боліли якісь сумління чи каяття. Ні... З посмішкою згадувала слова мудрі Надійки. Вона урочисто підняла палець догори і проказала:

— Кожна молода жінка і кожен молодий юнак є подружжя...

Ця мудрість Мар'яні подобалася. І може, коли б це дійсно була випадкова пригода, посміялася б якась сама з себе й забула.

Та чомусь, згадуючи той вечір, коли вона виступала в ролі оперної Саломеї, нервово здригалася. Перед нею стояв Сава, наївний своїм дикунством і різкою прямою. Як про неї думає той юнак? А дома в присутності Гамалії поводитися так, ніби вона злодійка, і боялася, що її зараз викриють.

Безумовно, справжній злодій почуває себе краще. Бо красти — то його фах. А кожен фах можна виправдати і до всього можна звикнути.

Знала — її обплутали забобони, атавізм. Над нею тяжили здобутки кількох поколінь, вихованих у рабстві. Знала — вона не рабиня, не власність свого чоловіка і ніколи ні слова не говорила йому про якусь вірність. Розуміла — хоч завтра зможе стати самостійною і взятись за будь-яку роботу. Дійсно, мислила логічно й правильно, а разом з тим почувала себе злодієм. І невідомо перед ким — чи перед Петром, чи перед Савою.

Звичайно, Гамалія, зайнятий героїчною справою — кинути в наші азійські села сільсько-господарські машини: плуги, молотарки, сіялки, борони й трактори, розірваний засіданнями, комісіями, зборами, канцелярщиною, нічого не помічав.

Приходивши додому пізно, Гамалія заставав свою дружину в ліжкові, швиденько вечеряв і лежачи, перед сном дочитував якісь папери. Вранці Мар'яна лежала вкрившись з головою, ніби спала, поки Петро їхав на роботу. Він її не тривожив, думав, що це якась нова примха, і всміхався як завжди, бо ставився до своєї Мар'яни трохи насмішкливо, глузливо, жартуючи, як більшість мужчин, що задоволені з власного життя і вважають, що їхня дружина — це така ж відома річ, наприклад, як отой канделябр.

І ось того ранку Мар'яна встала навіть раніше трохи за Петра. Швиденько одяглася, щоб він не бачив. Було якось незручно й соромно одягатися в його присутності, з'явитись перед ним невмитою, із скудочченим волоссям. Таке почуття було в неї вперше після тих днів, коли вони ледве почали разом жити.

Спочатку говорили про дрібниці, звичайними словами про звичайні речі. Такі розмови найбільше драгували Мар'яну, бо Петро дуже рідко говорив з нею серйозно про свої справи, а лише про дрібниці. Правда, інколи давав перекласти з англійської або німецької мови папери чи якусь статтю з журналу. А коментарі до статті або паперів говорив голосно й не любив, коли з ним не погоджуються.

Петро їв старанно сніданок, довго пережовуючи — бо все робив міцно, вміло, щоб мати відповідні наслідки. Мар'яна тримала в руках виделку, забула про їжу, аж доки Петро з повним ротом не засміявся:

— Подивися у тебе на тарілці одна тільки плямочка від світла, невже ти нею наїсишся. І вигляд такий в тебе, ніби після сніданку сядеш писати вірші. За що це тебе господь покарав і зробив поетом?

Мар'яна посміхнулася невиразно й сказала:

— Ні, я віршів писати не буду. Для мене вистачить і серйознішої роботи. Я сьогодні думаю декуди звернутися й дійсно влаштуватися на посаду. Може в дитячий садок, може перекладачем, а то подивлюся, може й інше, що попадеться. Але я обов'язково хочу працювати.

— Яка це муха вкусила тебе, що раптом захотілося працювати?

І Петро, засміявшись, звернув увагу, як похмуро дивилася на нього дружина. Зрозумів — це продовження вчорашньої розмови підчас обіду:

— Я завжди вміла працювати. Але ж ти своїми теоріями і доказами не пускаєш мене, тобі хочеться мати прекрасну забавку, щоб на неї навіть ніхто не глянув, щоб вона не змарніла в роботі, лише марніла й раділа з твоїх абортів. Може, годі мені бути машиною для абортів? Хочу почувати себе самостійною.

Ледве не подавився Петро, почувши від своєї Мар'яни такі слова. Був певен, що добре знає свою дружину, що вона задоволена із свого життя, і раптом така заява. Він довго вивчав її обличчя потім сказав:

— Я так міркую, що й без тебе вистачить робітників, навіть у тих галузях, де ти хочеш працювати. Я розумію, коли б ти була незабезпеченою, потребувала грошей. Здається, досить з тебе. Коли б ти мала якийсь особливий фах чи талан, тоді інша справа. А то ж будеш працювати, щоб тобою командував якийсь ідіот, йолоп царя небесного. Будеш приходити стомлена, знервована, зла, як скажена. Ні, мадам, будь ласка, з'їжте отих пару крашанок, випийте шлянку чаю, підіть прогуляйтесь — і всі ваші примхи вилетять з голови...

— Я могла б ці самі слова продекламувати перед тим, як ти їх сказав. Знала, що повторюєш відомі мені аргументи. Та вже вони мене не переконують. Вигадай нові. Ясно, ти хочеш, щоб тебе зустрічала не

зла, знервована жінка, а тиха, покірна. Тільки ти забув, що твоя жінка не бачить тебе дванадцять-п'ятнадцять годин на добу. Ну, а останні години ми спимо. Ти скажеш, що тобі цілком досить цього, але ж я не ковдра, не простирадло, а ніби людина.

— Ой ні, моя люба! Не тільки до деякої міри людина, а навіть дуже хороша, моя люба дівчинка, тільки сьогодні вона говорить дурниці й чомусь у неї зіпсований настрій. Мабуть, приснився поганий сон.

Після цієї розмови того ж дня Мар'яна поїхала до Києва. Хотілося обміркувати все, що сталося, і набратись сил. Бо чомусь здавалось Мар'яні — чекає на неї якась важка новина.

Кожна, навіть найрішучіша, жінка не любить, щоб зустрічі з чоловіком уривалися відразу. Все таки приємно, коли відчуваєш, що десь є люди, які про неї думають, чекають і радіють з побачення. Тут має значіння і звичайнісінька цікавість однієї статі до другої. Київська самотність застала Мар'яну згадувати про Саву, і щодня вона відкривала нові якості його, перебираючи в голові, згадуючи всі дрібниці, деталі двох випадкових зустрічей з ним. Приваблювала і та лірична і разом тверда вдача, якою Сава глибоко став принадею.

Але все ж листа написала тепер Мар'яна з неохотою, бо ще не вирішила остаточно, що робитиме тепер.

Дедалі Київ губив свою привабливість. Щодня зростало якесь незадоволення до людей і до себе, гнітили невирішені справи, тягло до Харкова. Але боялася зустрічі нової з чоловіком і, може, навіть з Савою.

Вдень вешталася сама, а більше з небогою, маленькою балакучою дівчинкою. Дитина надокучала дурними запитаннями, порушувала спокійну течію думок. Місто було в тумані, в сизому тумані передвесняного цвітіння. Будинки стояли блискучо-однакові, а біля тротуарів бігли брудні, але веселі струмки. Рилися в снігу, обмивали камінь і бавилися плямистими забавками світла.

Це було одного такого звичайного дня, коли Мар'яна повертала додому, на свою тиху вулицю з Хрещатика. Ішла повільно, напевне замислившись. Десь за будинками сідало сонце і шерхла тонесенькою шкоринкою криги земля, м'який сніг і воружкі калюжі.

Ботики човгали сухо на пустельній вулиці. В такі хвилини завжди здається, що хтось іде позаду. Але Мар'яну лише підганяв вітер, такий тихий і невинний. Ще світло ліхтарів бліде і соромливе. Ця частина Києва була схожа на маленьке провінційальне місто наших українських закутків.

Біля рогу, куди повертала Мар'яна, вона зустріла невідомого. Він пильно дивився на неї, навіть спинився, провів очима. Почула тупіт... Ішов за нею. Прискорила крок, бо такі випадки бували не раз. Звичайна вулична пригода. Тільки цей чоловік не схожий на тих дон-жуанів доморощених, що обов'язково питають, підійшовши: яка година або чи їй не нудно...

Правда, Мар'яна ледве встигла додивитись, що той мужчина мав якесь знесилене, стомлене обличчя і вигляд надто зосереджений.

Прискорюючи крок, поспішаючи, Мар'яна якось невдало переклала сумку з однієї руки в другу і впустила маленький пакуночок, що несла з галантерійної крамниці. Не встигла вона достатньо усвідомити це, як чужий мужчина швиденько підбіг, підняв і подав їй пакунок. Потім, ніби знімаючись, кілька разів промурмотів пробачення і, запинаючись, іще сказав:

— Вибачте... Вибачте мені, ради бога, може я помиляюся. Може. Але, здається, ні. Мабуть, це ви й є!.. Ви не Мар'яна Сергіївна Сулима. А коли помилився, тоді вибачте.

Вони стояли, не рухаючись з місця, біля якогось низенького будиночка, тихого, з віконницями, замкнутими на прогоничі. Пильніше придивившись до цього мужчины, Мар'яна відповіла:

— Так, це я. А вам чого треба? Невже така важлива справа, що треба було спиняти мене на вулиці? Незнайому жінку...

Мужчина загадково посміхнувся. Болізною, хворою посмішкою. Вона пробігла по його губах холодними хвилястими зморшками. Ця посмішка зовсім не освітила його обличчя, ніби носило воно на собі хворобливу, негасиму тугу:

— Здається, ми з вами знайомі. Але, на жаль, ви забули мене. Та це було давно. Я не дивуюсь. Я взагалі ні з чого не дивуюсь. Такі дрібнобуржуазні здібності, інтелігентські забобони я давно вже загубив. Мене не здивує нічим. Навіть коли б витягли зараз нагана і приставили мені до грудей, я б не здивувався. Ви здивовані, звідки я вас знаю?

Мар'яна зробила нетерплячий рух. Їй наобридла ця гра в таємниці. Видко все ж, що цей дон-жуан дотепніший за інших, коли зумів спинити її і відібрати стільки уваги. Пішла далі, намагаючись іти трохи осторонь його. Поспішала, щоб добігти до будиночка, куди можна сховатись від цього нахаби. Шукала очима людей, але нікого не було, лише в даліні простував по вулиці дідусь, мацаючи тротуар довгою патерицею. Незнайомий продовжував тоном змовника, не помічаючи Мар'яниного хвилювання:

— Бачите, а ви мене не пізнали. От що робить життя й роки!.. І час. Ви тільки уявіть, скільки зморшок, скільки нещасть, смертей і поразок приніс нам ненажерливий час. За останні роки. Ви знаєте, я живу без годинника, без календаря і... без людей. Ага, я ж забув сказати хто я. Та це не важно. Ми стільки загубили близьких людей. Ви, я, ось ці, що живуть за оцими віконницями, стінами, парканами. І ви теж загубили... Загубили спочатку матір, потім Борю, а потім і батька...

Останні слова він сказав тихо, пошепки, таємничо. Може, навіть у нього сіпнулося обличчя, перерізане скорботою і болем.

Мар'яна спинилася знов і дивилася уперто, суворо, допитливо, прямо в очі цьому Мефістофелеві. За кілька секунд перед нею проминуло все її життя і всі втрати постали перед очима.

Ліхтар мерклим світлом освітив обличчя незнайомого, і вона впізнала його очі. Так, це був він, Василь, Васятко... Найближчий приятель її брата Бориса. Старшого брата.

— Вася, Василь... Дивно. Дуже дивно. Така зустріч... Я думала, якийсь хуліган... Я думала... Як ви страшенно змінилися. Пам'ятаєте, влітали до нас, як віхор, і мама завжди казала, що вже прилетіло наше стихійне нещастя. Бо коли ви проходили по хаті, стільці, столи, навіть кушетки й комоди злякано розліталися під стіни, щоб дати вам путь. А вже діставалося мені. Пам'ятаєте?..

— Пам'ятаю. Я все пам'ятаю. Ви знаєте, моїх старих теж немає. Батька вбили випадково, а мати думала, що мене розстріляли разом з Борисом, і померла від розпачу. І я зостався сам... Сидів у в'язниці двічі, заарештований був разів десять, а тепер торгую на єврейському базарі. Барахлом торгую. Заробляю полтиник на день. Буває, що й більше. Взагалі, за сучасною термінологією, акула - спекулянт.

Ішли повільно. Мар'яна хотіла перебивати його на кожному слові, щоб він швидше розповідав і сказав головне — про брата. Разом з тим боялася цієї розмови і спогадів. Так давно минуло і навіть забулося. Навіщо ж згадувати?

Але її співбесідник продовжував, ніби говорив сам з собою. Говорив голосом стомленої, розбитої людини, що вже ніколи не потрапить до своїх берегів:

— Ми були з Борею в одній камері. Десь його судили, і раптом однієї ночі на світанку серед тих, що викликали, було й його прізвище. Я чекав свого... Не було. Коли докінчили читати, вартовий гукнув виходити на волю. Боря підійшов до мене спокійно, поцілував холодними губами. Хотів передати приві-

тання, але думав, що мене заберуть завтра, і, хитаючись, пішов до дверей під вигуки вартового...

Все це Василь розповів смертельно тихим, задушливо таємничим шепотінням. Мабуть, у нього не вистачало голосу. Але раптом він скрикнув погрозово, люто зціпивши кулаки:

— Знаю, хто це, знаю, хто. Славетний Петро Гамалія, що рідного брата свого Антона розстріляв. Коли б попався мені, занапастив би своє життя! Я б його продірявив, як решето, кулями. Власною рукою вбив би, нехай поплачуть його жінка, діти, всі хай плачуть. Тоді я буду знати, що я зробив своє діло, що я недаром жив! Наші власні яничари гірші...

Та Мар'яна не дослухала його слів. Гістерично крикнула, схопила за руку Василя, ніби він уже цілился в Гамалію, повисла на руді. Всією силою штовхнула Василя в бік і понеслась вперед...

2 Тітка лежала хвора і не помітила, як влетіла Мар'яна в другу кімнату. Дитина з батьком пила чай. Ледве скинувши, зірвавши з себе пальто, Мар'яна впала на канапу. Вже з кутків підповзала темрява, підкрадалася і охоплювала своїми холодними обіймами.

Василь з'явився такою несподіванкою із своїми спогадами і приголомшив ними Мар'яну остаточно.

Порожніми, заляканими від жаху очима дивилася вона на сині шибки холодного вікна, на вулицю так, як дивилася колись, шукаючи відповіді на настирливі запитання дівочої цікавості. Це було так давно, так давно, що навіть дивно з тих яскравих фарб, якими минуле постало зараз.

Вони жили в такому самому малесенькому будиночку на чотири кімнати. На вікнах квіти і в кутку вітальні величезний фікус, старий, аж кора пошерхла. Власне, цей фікус здавався величезним, коли Мар'яна була ще малесенькою дівчинкою і ховалася під нього, як під дерево в садку. А Борис ловив її там.

І до останнього часу цей фікус у них стояв. Так вона й залишила його, покидаючи будиночок, де прожила багато років.

Батько — Сергій Володимирович — учитель гімназії. Вранці, старанно одягнений в свій мундир, він з'являвся до столу пити чай з тим самим щоденним, звиклим кахиканням у хустку. Ніби йому щось застрявало в горлі, коли виходив з кабінету після перевірки письмових робіт з арифметики й алгебри стрижених пустунів-гімназистів. І щоранку до нього підбігала Мара сказати добрий ранок.

То були чудові дні. Як і дитинство кожного. Тоді не вміла цінувати батьківської ласки і матірньої любови. Лише тепер хотілося, щоб батько, як давно колись, взяв її, затиснув колінами, полоскотав, поспитав, що вона робила і чи нікому ще не нашкодила.

Маленька Мара протягувала руку до батькових причесаних пахучих вусів. А він щоразу робив те саме. Гаркне і клацне зубами — хоче впіймати за руку. Тоді дзвінкий сміх дівчинки летить каскадами під стелю. Вона виривається з батькових колін і, матлаючи тонесенькими косами, біжить геть. Так було щодня. І таким пам'ятає свого батька Мар'яна.

Рано почала вчитися, бо не хотіла поступитись першенством своєму братові Борисові. Батько й мати всі свої здібності вкладали у виховання дітей. Ліберал, а ще раніш, за студентських років, революціонер, з походження українець, Сергій Володимирович і дітей своїх виховував так, щоб передати їм ті ідеї, якими жив сам. До нього збиралися часто ввечері приятелі, знайомі, сперечалися і навіть говорили „крамольні“ промови.

І діти рано почали розуміти багато з того, про що інші ровесники взнавали значно пізніше, а може, не знали й зовсім.

Сергій Володимирович був завжди молодий, бадьорий, навіть коли сивизна пофарбувала йому сріблом не лише кучеряві скроні, а й потилицю. Він

завжди був захоплений, хвалився якимись новими ідеями, теоріями, навіть збирався писати книжку про свої власні досліді з галузі математики. Але так і не зібрався. І напевне не написав жодної строчки. Кілька разів Мар'яна заставляла батька, коли він сидів за столом в кабінеті із скуйовдженим волоссям, а перед ним лежав чистий папір з назвою роботи, яку хотів писати Сергій Володимирович.

Брат Мар'яни, Боря, жвавий, дотепний хлопчик, почав учитись у гімназії на рік раніше за неї і мав право ставитись до своєї сестри з деяким призириством. Поперше — як до дівчини, а подруге — як до маминої доньки, що сиділа дома. І Мар'яна вважала тоді, що так і повинно бути. Потім і вона попала в гімназію, і, звичайно, почалося змагання з братом.

Батьки раділи із своїх дітей, і час минав непомітно серед маленьких радощів, від початку навчання до різдва й до паски, від початку навчання до канікул. Діти перечитали багато книжок, сперечалися, батько їх мирив, коли міг. Бо частенько помічав, що його зауваження приймаються з деяким упередженням і навіть недовірям. Особливо з боку Мар'яни. Вона завжди висловлювала якісь дивацькі, самостійні, різкі думки і заганяла свого батька на слизьке. Вперше за всю багатолітню практику педагога не знав, що відповісти своїй рідній дочці.

Перше нещастя прийшло несподівано і збаламутило тихе життя родини. Почалася війна. Патріотичні захоплення, ешелони салдатів на фронт, перші поранені в київських військових шпиталях. Батько з сином, захоплені загальним вибухом патріотизму, метушилися, працювали в комітетах допомоги, сліdkували за подіями на фронті.

Тільки Мар'яна не дуже захоплювалася цією роботою. Їй вже йшов шістнадцятий рік. Та пора, коли дівчина починає пильніше приглядатися до себе і помічати погляди юнаків, що проводжають її очима. Чомусь виходило так — майже щовечора її зустрі-

чав на вулиці, цілком, цілком випадково, гімназист другої гімназії, незграбний, але сердешний і розумний хлопець Матвій. Мар'яна навіть не знала, хто він і звідки, бо не любив юнак розповідати про себе. Але він під надзвичайним секретом дав їй прочитати кілька книжок. Ці книжки й заставили дівчину дивитися на все інакше від поглядів брата й батька. До того ж її приятель ще й обговорював прочитане разом з нею.

На другий рік війни Борис закінчив гімназію, і цей самий день, ясний, веселий день одержання атестату, був разом і важкою несподіванкою для всієї родини. Борис з'явився додому у військовому вбранні. Він записався добровольцем до армії.

Це був справжній вибув у тихому маленькому будиночку. Мати плакала. Ходила цілий день з червоними очима. Батько намагався бути героєм, але час від часу ховався в своєму кабінеті й виходив звідти з червоними повіками. Мар'яна теж зразу була приголомшена, а потім, коли ввечері сіли пити чай з тим солодким печивом, що його любив Борис, вона, сестра, цілком одверто назвала його дурнем після того, як брат сказав цілу патріотичну промову проти німців.

Борис в запалі, надхненню лаяв німців, особливо за те, що вони оголосили війну. І раптом — ехидне, іронічне запитання Мар'яни:

— А звідки ти знаєш? Ти одержав від них це оголошення війни? Ти був при цьому присутній? Я думала, тільки дурні цьому вірять, а воно й ти...

Всі зникнули. Батько швиденько злякано позирнув на вікна, чи зачинені віконниці...

Недовго Борис був у Києві. Перекинули кудись ближче до фронту. Мати, сивенька, покірنا і сентиментальна жіночка, плакала невтішно, подавала в церкву о здоров'ї щотижня і за обідом ставила порожній прибор для сина. Невідомо де в неї бралися слюзи й жаль. Вона цілий день могла говорити про

Борю і цілу ніч зідхати, всіх заставляла співчувати собі. Навіть інколи здавалося, що мати розмовляє сама з собою, але звертається до сина і шепоче йому найніжніші слова з словника материнської ласки.

Дізнавшись, що Борю послали на фронт, вона ще більше засумувала і навіть за хозяйством покинула слідкувати. Лише чекала листоношу і вибігала щоразу, коли грюкне хвіртка. А листів чомусь не було. Мабуть, з місяць не приходили листи. В маленькому будиночкові була майже жалоба. Батько намагався втішати свою дружину. Але несподівано в нього зривався голос і вже цілком одверто котилася сльоза і висла, заплутувалась у тонесеньких волосинках вусів. А тут ще приїхав найближчий приятель Бориса, Василь, приїхав на кілька день. Він одверто підтримував Мар'яну, що називала брата дурнем, і здивувався вибрикові свого приятеля.

Коли батьки розповіли йому про тривогу, що немає з фронту вістів, Василь недоречно промовив: — Да, там не шуткують...

Цим остаточно вбив матір. Здавалося, що від сліз вона сохне ще більше і ніякі умовляння не допомагають.

Василь трішки упадав за Мар'яною, але хутко поїхав і з'явився вже пізніше на військовий з'їзд підчас Центральної Ради. Тоді ж приїхав і Борис, але матері вже не застав живою. Вона померла якось тихо й несподівано, як кажуть, з його ім'ям на губах.

Навіть коли обидва приятелі починали творити самостійну Україну разом з Центральною Радою, Мар'яна й тоді лише жартувала з них і сперечалася, хоч говорила часто не свої, а Матвієві слова. З ним товаришувала й досі, ходила на якісь збори у нетрища касарень і заводських будівель. Звідти приходила з повною головою нових, надзвичайних думок і систематизувала їх разом з тим самим Матвієм.

А 5300020

Саме коли в Київ прийшов Муравйов, стосунки в Матвієм набрали інтимних і близьких форм. Між поцілунками і мріями, між розмовами й обіймами вони жили по-юнацькому просто. Але це було недовго... Мар'яна розчарувалася... Мар'яна не вірила своєму другові. Ця влада була їй не до смаку...

Уже досить спокійно і звичайно поставилася вона до вступу свого брата в якусь гайдамацьку сотню, коли прийшли німці. Борис, ще ставши офіцером, ненавидів більшовиків і загрожував їй знищувати, як собак. І дійсно — знищував.

Матвій, що за часів Муравйова займав якусь досить значну посаду, зник з міста.

А далі. Далі лише один раз бачила Мар'яна брата, коли він залишився в Києві після наступу поляків. Вночі прийшли озброєні люди й забрали Бориса. Його відвезли кудись заарештованого. Рятуючи брата, Мар'яна знайшла й Матвія, що тепер знову посідав якесь місце в якійсь установі. Назви тих установ тепер і не пригадаєш. Але Матвій нічого не міг зробити для неї, доки не взнала, що Бориса розстріляно вночі, саме тоді, коли вона чекала на його звільнення. Принаймні, так запевняв її комендант із тієї страшної установи.

Холодний, терпкий, дрібний дощ сіявся нудними краплинками з сірого небесного сита. Вже давно пальтишко промокло, але не почувала, що вода проступила до тіла. Місила драними черевиками в тоненьких панчохах липку воду і осінній бруд біля тротуару. В такі часи осінньої сльоти, нудьги й вогкого дощу приємно сидіти на канапці біля натопленої пічки, вкрити пледом ноги і мріяти про те, що ніколи не відбудеться...

Та Мар'яні було не до мрій. Бвдинки насунулися близько так, вороже над нею нахилилися. Кожна людина, здавалося, хотіла заподіяти їй ще більшого нещастя, ніж заподіяли люди, сховані за отими залізними ворітьми, за тими вікнами, що стирчать ямами на

Іван Падалка — художник

фасаді будинку, мов провали очей на кістякові людини.

Спочатку з нею був батько. Стояв поряд такий зсутулений, миршавий і маленький. Він нічого не говорив, тільки замисленно щось мурмотів собі під ніс. Патйоки дощу збігали йому з картуза на вуса, за комір, але він цього зовсім не помічав. Не помічала і Мар'яна, хоч і сама стояла без хустки, і дві коси намоклі тягнуть голову, ніби до них прив'язали гірі.

Довго умовляла батька, щоб він ішов додому. Старий не чув її. Вже не витримував, ледве стояв на ногах і тоді лише дрібненькими кроками посунувся в бік по вулиці в напрямку додому.

Мар'яні важко було розібрати, хто ж, зрештою, винен. Чи більшовики, чи петлюрівці? Про денікінців вона мала тверду думку, що це вороги.

Але події розгорталися так близько, так несподівано й швидко, що розібратись у тому клубкові, де переплуталися — класова війна й бандитизм, ідеї та переведення їх у життя, національне відродження й спекуляція на ньому. В цьому не легко було розібратися на такій близькій відстані. Трохи нагадувала Мар'яні громадянська війна й боротьба хлоп'ячу бійку. Сплелосся руками багато тіл, упали, колошматять один одного, б'ють і й тій купі гнучких тіл, сплетених рук і вигуків не розбереш, хто правий, а хто винуватий.

Ось як уявляла собі Мар'яна ту шалену боротьбу, що точилася навколо. Особливо після того, як загубила Матвія. Той мав особливу звичку чи талант, чи здібності, чи, може, почуття. Він усе вмів привести до системи, дошукатися причини і підвести теоретичне підґрунтя кожній події, кожному фактові, навіть людину кожному ставив на своє місце, мов у величезному музеї експонат з номером і назвою.

Дош посипав великими краплями, вже не схожий на осінню слоту, а на зливу, що гнала вулицями швидкі потоки сірої води. Сховатися нікуди було.

Мар'яна стояла під дощем, мокра вся до нитки, і чекала. Чого вона чекала? Цього не знала й сама. Їй здавалося, що вона обов'язково побачить щось надзвичайне. Що в нагороду за чекання їй віддадуть брата. Думала:

— Винний він, чи ні? Мабуть, винний, раз забрали. Перед ними винний. Але чому кожна людина не може мати свою власну правду, і нехай собі живе й думає і робить що вона захоче. Брат боровся за Україну. Він вважав, що так краще. Ну і нехай собі робить, як йому хочеться. Невже за це треба вбивати? Україна ж є існує — значить, повинні бути й ті, хто бореться за неї...

Такими наївними думками хотіла виправдати Бориса. На один момент уявляла собі: живий, веселий, жартівливий Борис, що любить її лоскотати і перекривляти. Борис, що недавно розмовляв з нею і зараз десь ходить, рухається, живе.

Вона ледве на впала, поточилася й обіперлася об стіну. Сльози перелилися через вінці повік, вили на віях і потім змішувалися з краплинами дощу на щоках. Вона плакала по-дитячому важко, ледве стримувала крик. Очі заслалися сизою пеленою сліз.

Мар'яна забула, де стоїть, що ллє дощ і можуть побачити її люди. Їй здавалося, що вона одна на всім світі та ще батько напівбожевільний від горя.

Почувши над собою суворо-лагідний чоловічий голос, Мар'яна відразу розгубилася. Не наважилася підвести очей, поглянути, хто звертається до неї.

— Чого ви плачете на дощі, дівчинко? Ви ж застудитеся. Погляньте, на вас немає нитки сухої. Поплакати можна й в іншому місці. А то буде у вас нежить і ніс теж буде плакати.

Хотілося люто закричати, грубо штовхнути від себе людину, що сміє навіть жартувати.

Мар'яна підвела очі, витерла їх по-дитячому вогкими кулаками. Перед нею стояв огрядний чоловік, що здавався високим, і лагідна посмішка плавала на

його губах. Він по-батьківському дивився на неї, а виглядом дорослої людини, що багато знає, а справи інших людей то є дрібниця.

— Ну, чого ж ви квас розпустили, дівчино? Може, розкажете мені та підете сховатися від дощу?

Мар'яна глянула на нього очима, повними дикого гніву, призириства, злоби. Так дивляться тварини, щойно впіймані й посаджені в клітку. Мужчина звернувся вже зовсім лагідно й додав:

— Може, я вам допоможу чимось?

Це був Петро Гамалія. Стояв біля Мар'яни бадьюрий, з плечей спадав йому гумовий макінтош англійського стилю. Стояв він твердо, затиснувши ліктем великого портфеля. Від нього так і пашило справжньою силою, невимушеною енергією, прекрасною, батьківською ласкою.

Тому Мар'яна відчула до нього довір'я.

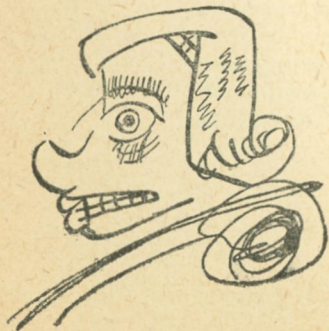
Гамалії теж сподобалася щира наївність цієї дівчини, прекрасні риси обличчя і надзвичайний рот. Губи в тих особливих тонесеньких, ледве помітних рисочках зморшок. Такі губи нагадують тропічну квітку, на яку навіть не дивилися людські очі. Лише метелик обвівав ці пелюстки золотом легких крил.

Непомітно Мар'яна розповіла все цьому невідомому чоловікові. Навіть не питав він її, а лише слухав. Слухав так, що йому не можна було не розповісти.

Новий знайомий виявив до неї особливе співчуття, покинув свої жарти і став теж суворий, якийсь холодний. Він пообіцяв сьогодні ввечері повідомити її про долю брата. Гамалії подобалася ця дівчинка. Щірістю своєю і привабливою наївністю. Вона дуже любила брата, але коли Гамалія спитав її:

— А як ви думаєте, ваш брат винен, чи ні? Він робив нам шкоду, чи його заарештували даремно?

Мар'яна повела плечем і трохи схилила голову:

— Мабуть, заарештували його за діло, може, він і шкодив. Але він більше не буде шкодити... Йй-богу, не буде!

Хоч ці слова були й надто наївні, Гамалія не посміхнувся, бо він знав, що її брата присудили до смертної кари за знущання з комуністів, за розстріли й погроми.

Потім почалися зустрічі. Гамалія приходив вечорами в малесенький будиночок, любив сидіти на канапі або близько Мар'яни, коли вона грала на роялі. Батько майже не виходив з свого кабінету, боявся й не любив Гамалію.

Мар'яні подобався Гамалія своєю впевненістю, силою і разом з тим лагідною простотою. Він умів утішити, підтримати її, особливо після смерті батька, що помер так само непомітно, як і мати.

І тоді теж Мар'яну підтримував Гамалія. Зумів бути потрібним, необхідним для слабої, змученої дівчини. Бо Мар'яна залишилася сама на весь будиночок, а потім у неї відібрали всі кімнати і залишили лише одну. Мали забрати й рояль. Гамалія прийшов увечері й сказав, що рояль буде у неї. Так і сталося. Хотіла Мар'яна давати уроки музики, але тоді гарматний гул, пісня барабанна кулеметів і постріли з рушниць заміняли оркестри, а широкі степи, залляті кров'ю і стоптані мільйонами ніг, правили за консерваторію.

Все таки Мар'яна зараз зрозуміла, що вона ніколи нікого не любила. Лише тут, у Києві, згадуючи про своє минуле, вона усвідомила це.

Сіре вікно вже стало чорним. Там шелестіли якісь таємниці. А Мар'яна лежала на канапі, і перед очима вставало минуле...

Так, вона ніколи нікого не любила. З повагою, часто з побоюванням деяким ставилася вона до Гамалії, навіть тоді, коли однієї ночі стала його дружиною. Шість років прожила з ним і напевне була непоганою дружиною. Не привчала до різних

звичок затишного родинного кубельця, не питала, де буває її дружина, і ніколи не ставала йому на перешкоді. Разом з тим не мала до нього й великого почуття. Того почуття, про яке знала від людей, читала в книжках і знала, що і в неї воно колись запалає. І тут мимоволі згадала Саву. Стояв так близько неї і вітався. Он зазирає в вікно і хитро посміхається. Зараз сяде і вигадася їй надзвичайну казку.

Чомусь від Сави думка перестрибнула на білі стіни лікарні в Києві, а потім у Харкові. Ціничні рухи лікаря і приниження, ненависть до себе, що прийшла до нього. І кричала вона підчас абортів не тому, що було боляче, ні... Кричала від обурення, огиди, знущання над людиною. Саме після першого абарту Мар'яна й перестала ставитись з колишньою теплотою до Гамалії.

Правда, він дбайливо приходив її провідувати, успокоював, але ніколи не згадував про дитину. Мар'яна боялася теж почати про це розмову. Власне, не боялася, а чекала, доки зрозуміє він, яке страшне знущання з людини є аборт... Тепер ще одна новина...

Петро знав про смерть Бориса. Не може бути! Не може цього бути! Василь збрехав? І Мар'яна не помітила, як гістерично, божевільно крикнула:

— Не може цього бути!..

З Бувають рослини, що приймаються і прекрасно ростуть на зовсім незвичному для них ґрунті. І головне — розпускають вони свої віти і навіть нищать, забивають тінню ті рослини, що звикли до своєї місцевості. Так сталося й з Тарасом. Він приїхав до міста з тієї самої станції, що й Сава, на рік раніше. У себе дома Тарас виявив теж не абиякі здібності. Син заможного дядька, що пішов на залізницю, хлопець чомусь гадав, що найбільше щастя це — мати побільше грошей і добре одягатися. В часи голоду, ще будши хлопцем, Тарас умів відкілясь привезти сіль,

борошно, цукор, продати або промінати свій крам і з цього бути задоволеним. Він приятелював з тими, хто ловив спекулянтів, мав властивість бути всюди своїм чоловіком, приятелювати саме з тими людьми, що були йому потрібні.

Тоді ходив у надзвичайних жовтих черевиках до самих колін, чудернацьких галіфе і діагоналевому френчі, перешитому з піджака якогось залізничника.

В школі він учився теж хитро, нічого не робивши і перебуваючи одним з кращих учнів.

Він вважав себе за Савиного друга, але свого ж друга мав за якогось дурника, що зовсім не вмів жити. Бо Сава все сидів за якимись машинами, кресленнями, ночі просиджував за книжками. І Тарас, зустрічаючи свого друга десь у залізничному клубі або на зборах, насмішкувато мружив очі і говорив:

— Що, Савок, читаєш, мудрецьом хочеш бути, катай! Вік живи, вік учись, а дурнем помреш...

І кидав дотеп своїм приятелькам у спину Саві, проводжаючи його смішком. Ясно ж, Тарас працював не в майстерні, а був табельщиком, а потім конторщиком, доки не поїхав до Харкова з посвідкою в кишені, що він є справжній робітник і справжнього пролетарського походження.

Не дуже йому хотілося вчитись, а найбільше приваблювала його перспектива така: приїде він через півроку на свою станцію — студент з Харкова і тоді вже своє покаже! Тоді він покаже своє справжнє обличчя!

У столиці в нього теж були приятелі, а може просто знайомі, але він умів швидко стати приятелем. І в столицю Тарас приїхав без ніякого провінційального вигляду й побоювання невідомості нового свого життя. Навіть найважчу справу Тарас зробив легко й просто. Справу з помешканням. Можна зустрінути людей в Харкові, що по три роки живуть невідомо де і вранці не знають, де вони ночуватимуть майбутньої ночі.

Чи повезло Тарасові, чи занадто здібна він людина, але, вступивши до інституту народної освіти, не схотів поселятись у гуртожиток, в будинок пролетарського студентства, а якимись, йому самому відомими, шляхами здобув собі кімнату на Москалівці, використавши знайомого, що був приятелем голови домоуправління.

Трохи поживши в Харкові, орієнтувавшись, обдивившись навколо, Тарас зрозумів: в столиці є цікаві дівчата і можна жити прекрасно, а не голодувати по-студентському. Треба тільки вміти.

Само собою виходило, що Тарас познайомився з тими людьми, які його прекрасно розуміли і розуміли, чого він хоче. А ті люди бачили, що він може стати їм у пригоді. І Тарас став помічником завідуючого концертним відділом т-ва „Друзі Дітей“, зумів на цій посаді заробити й собі поза платнею п'ятсот карбованців. Допомігши одному своєму другу перепродати партію мануфактури, теж заробив відповідну кількість сотень карбованців. Справа дуже проста: поїхав Тарас на Полтавщину в два місця, купив крам і привіз. Але цю роботу він покинув, бо ледве не засипався...

Так він і жив: легко й просто, завжди мавши в кишені гроші. Сковзаючись між розшуком і судом.

Саві Тарас теж допоміг — коли той приїхав до Харкова, передав свою кімнату, бо наобрид йому льох і попалася чудова кімнатка на другому поверсі. Після того Тарас більше не бачив Сави, крім випадкових зустрічів. Зустрівшись, говорили один одному кілька звичайних слів, бо не було в них спільної теми. Але й тепер іще Тарас розмовляв із Савою жартівливо, тим виказуючи свою зверхність.

Ніяк не міг він зрозуміти, як це може бути: мати в Харкові батька, відповідального робітника, директора тресту — і поневірятися, і не звернутися за допомогою. Треба ж бути йолопом таким, як Сава!

Останні кілька днів Тарас ходив зосереджений і

замислений. Мав дві справи і з обома йому не везло. Перша — це історія з Прісею. Дівчина вперто не погоджується на його пропозицію. Коли ж він запропонував їй гроші, в неї стало таке обличчя, ніби Тарас хотів її вбити на місці. Дякунська впертість заставляла його вигадувати найдивовижніші виходи з цього становища. Тут не останню роль відігравало скажене самолюбство чоловіка, що його відштовхує дівчина, яка недавно була з ним.

Друга справа — не менш серйозна. Виконавши свою обіцянку, Тарас матиме не менше, як тисячу карбованців. Треба тільки знайти якогось партійця, щоб вступив у їхню кампанію, і тоді справу буде зроблено. І зроблено дуже просто. Цей партієць за їхньою допомогою одержить крам із шкіртресту для комісії „Допомоги Дітям“. Ну, а потім вони знають, що робити з тим крамом.

Два дні думав про це Тарас і нічого не зміг придумати до пуття. І покищо вирішив закінчити справу з Прісею сьогодні ж і розважитись трохи.

У своєму новому сірому костюмі, що коштує двісті п'ятдесят карбованців, глибоко замислившись, Тарас пішки пішов на Москалівку. Костюм новий надів спеціально, щоб засліпити Прісію своїм виглядом. Ясно ж — в інститут цього костюма не міг надівати. Бо там обов'язково різні профуповноважені та інші фракції почнуть підозріло розпитувати, де він бере гроші.

У руках Тарас ніс старанно зав'язаний пакунок з крамниці з пляшкою вина, горілки і відповідним асортиментом закуски. Цим паунком Тарас збирався задобрити Прісію, а там видно буде.

Зайшов у знайомий двір. Знайомими східцями спустився в льох. Пахло вогкістю і мишами. Кроки падали гулко, як звичайно буває в льоху. Рік прожив у тій кімнаті, що саме проти східців. Навіть дивно згадувати — він, Тарас, недавно перебував тут. Як все змінилося за один рік! А що ж буде далі?

Постукотів до Прісі. Теж двері, куди цілу зиму ходив навчати Прісю наук.

Від згадки про гонорар за навчання тепла хвиля полилася вниз по ногах і забила в грудях. Остання зустріч з Прісею ще більше підстобнула його йти до неї і добитись свого. За цей рік дівчина так розцвіла, як може розцвісти квітка, що зроста під нашим веселим сонцем. Постукотів у двері ще дужче і ще раз відповіди не було. Тільки тепер помітив, що вгорі на дверях висів замок. Прісі не було вдома.

Пропаде весь вечір. Тарас обіперся плечем об двері й замислився. Куди ж тепер йти? На горі живе Маковецький, але остання їхня розмова, коли Тарас не відповів навіть на удар, не дозволяла йому туди йти. Чому цей інженеришка так образився за Ліку? Подумаєш — герой, лицар! Розгнівано скрипнув зубами і міцніше затиснув в руці пакунок.

Бачив недавно з Лікою Маковецького. Виходили з кіна. Він притискував лікоть її міцніше, а вона тулилася до його правого боку. Надзвичайна ідилія! Ніякої заздрости і взагалі ніякого почуття не викликала ця картина у Тараса. Він лише посміхнувся собі й вирішив:

— Уже, мабуть, інженеришка перебивається чим бог послав... Бо пики такі котячі! Ну, ладно, нехай збирає мої недопалки... Я теж зайду між іншим і вставляю йому фітіля. І їй теж... То така, що не відмовиться.

Обвів поглядом коридор льоху й спинився очима на Савиних дверях:

— А тут же мій друже живе. Я й забув. Славетний винахідник! А, мабуть, щось путнє знайшов, коли чортів Плюшкін Маковецький пропонує гроші. Той даром копійки з кишені не витягне. Треба рознюхати! Савок такий малохольний, що сам віддасть своє барахло, коли я йому добре наварю вакси. А тимчасом і Пріська надійде. Утрьох і банкет зробимо!..

Рішуче Тарас пішов до Савиних дверей і почув кроки згори,—хтось спускався з другого поверху, щоб вийти на вулицю. Чути було тихий баритон і щебетливий жіночий голос. Тарасова рука, що піднялася постукотіти до Сави в двері, так і застигла. Завмер на місці. Потім враз повернувся до східців і глянув нагору. Жіночий голос знов прошебетав якусь дурницю, і сміхом покрила жінка свої останні слова. Баритон засміявся в тон.

Так... Не помилився. Згори сходили Ліка й Маковецький. Тарас дивився вгору, коли вони спустилися до площинки. Ліка йшла з цього боку. Побачив її три кроки і встиг розглянути товстенькі ноги, обтягнені щільно блискучими панчохами. Веселі черевички і з-під пальта й плаття помітив ногу вище коліна й блакитні рейтузи, теж шовкові, з темносинім кругленьким бантом. Ноги, бантик, схожий на синю квітку—все це знайоме. Ці ноги він стільки цілував і ті коліна такі покірні були й податливі для нього. Але ворухнулася образа. За себе чи за неї, чи просто заздрість.

— Значить, до нього дорогу взнала? Цікаво, чи на гастролі приходить, чи вже влаштувалася. Досягла свого! Впіймала женишка й головне — цілком порядну людину. Ну це ми дізнаємося!..

Але щось шкрябало в горлянці, ніби хотілося кашлянути. Скільки неприємностей за останні дні? Ех, чорт, треба розкубрить горілку!

З таким настроєм Тарас постукотів у двері, що на його здивування відчинилися самі. З галасливим привітанням, щоб сховати цим неприємні думки від останнього спостереження, Тарас зайшов у кімнату. Побачив Саву, що лежав на ліжкові й цілком байдуже зустрів свого земляка. Так — ніби його ніщо не торкалося зовсім. Після мандрівок в управління залізниць та ВРНГ і невдале бажання побачити батька на Саву ще більше напосіли тужливі думки.

Тарас фамільярно сів на край ліжка, ляснув свого земляка по плечу й почав базікати :

— Ти, брат, щось зовсім кислий лежиш, як кваша. Ану бадьоріше глянь! Дивись, засмутився! Жалобу справляєш? Кого ти загубив? Здається, всі живі! А ти, брат, не робій! Не вішай носа. А коли хто здох, давай пом'янемо. Їм здихати, а нам цвісти. Вставай, я ось приніс по чарці й прекрасна закусь. Ти ж уявляєш собі, випити чарку горілки, а потім проковтнути тараньку. І консерви є, і ковбаски трошки, і навіть пляшка вина. Бачиш, як урочисто я йду в гості до своїх земляків і друзів. Нудно мені стало й тебе давно не бачив. Думаю, ех, дай піду провідаю друга свого дитинства. І „дирекция не жалеет затрат для почтеннейшей публики...“ Купив випить, пошамать і прийшов тебе провідати. А в тебе такий вигляд, ніби тебе три дні мочили й забули висушити.

Саві нудно стало від цього базікання й він кілька разів хотів спинити красномовство Тарасове. А потім навіть забув про це й слова земляка не долітали до свідомости, тільки дратували вухо. А коли Тарас запропонував вечерю, тоді й Сава теж згадав, що він з самого ранку нічого не їв і тому, може, так нудить від махорки, яку він безперестанно палив. Раптом захотілося їсти. Надзвичайно, з'їв би п'ять обідів підряд.

Недбалим рухом Тарас витягнув коробку цигарок, взяв собі цигарку, пом'яв трохи і постукотів мундштуком об коробку. Потім цигарка ловко сіла в куточку рота. Запропонував і Саві. Той взяв і почав гризти мундштук, прикуривши. Не тягнув диму — і цигарка погасла.

Здавалося, що цигарковий дим вплинув на Тараса інакше. Розбудив знову його красномовство. Почав шарпати Саву, підганяти, щоб той вставав.

— Та ти що ж, хворий? Вставай я полікую тебе. Я ж доктор-лікар. Чи ти й підвестися не можеш? Тоді я з ложечки тебе напою. Кажи, встанеш, чи ні?

Сава мовчав.

— Слухай, тобі позакладало чи ти, може, онімів, чи не розумієш нашої мови, тоді я заговорю іншою. Складними чотириповерховими реченнями. Хочеш? Я брат, тобі діагноз поставив. О, такий лікар не помиляється. Знаю, що будеш заперечувати. Та мене не проведеш. Я на цих справах з'їв двох вовків і одного леопарда. Ну, дайте вашу руку! Так, так... Пульс ненормальний. Підвищена серцева діяльність. Ану голова? Замакітрилася. Ця хвороба не знаю як звється по-нашому, а по-латині її назва кохання. Ви, дорогий пацієнте, закохалися в якусь, безумовно прекрасну, даму, але ж, повірте мені, що вона, не хвороба, а дама, не стоє ваших турбот. Знаєте, я на практиці вивчав цю хворобу й скажу вам, що всі болячки закінчується в ліжкові, коли ви переспите з вашою, безумовно найкращою в світі, дамою. І запевняю вас, що в нашій величезній країні, славетній революційній країні, немає такої найпрекраснішої дами, з якою не можна було б переспати, з цим бог пошле. Для цього треба лише мати трохи спритности, трохи грошей, трохи нахабства, ну і не бути потворою. У вас все це є, може, крім грошей. Та гроші штука така — сьогодні в одного в кишені, а завтра в іншого. Треба тільки вміти їх перекачать. Ви мене розумієте? А тепер вставайте і будемо лікуватися. Я певен, що ви вилікуєтеся. Ця хвороба не важка, хоч і дуже пошесна. Ну, альо! Раз, два, три!

Тарас схопив Саву за руки і посадив на ліжкові. А сам пішов і почав на дивацькому Савиному столі розв'язувати пакунок. Зміст пакунку вплинув на Саву краще за всі розмови. Рік говорив би Тарас, і Саві було б байдуже. А запах ковбаси і шелест срібно-жовтої тарані заставили його звісити ноги з ліжка. Старанно поклав свою загаслу цигарку на стіл і підійшов до Тараса.

В справі випивки Сава був наївний ділетант. А Тарас пив уміючи. Перша чарка обпалила Саві горлянку,

але теплим струмком пробігла по тілу. Ще більше захотілося їсти. І він люто, мов ворога, знищував їжу, що лежала перед ним. Щелепи працювали з міцкістю двадцяти кінських сил. Після другої чарки вже можна було слухати Тарасову розмову.

— Ти, кажуть, якісь винаходи тут робиш. Це цікаво. Тільки, мабуть, важко за них гроші одержати. Як я подивлюся, так небагато ти заробив ними. Я теж думав, між іншим, щонебудь винайти, та все немає часу. Ввесь час зайнятий... Да, а як ти живеш? Мабуть, не дуже, бо щось сумний. Коли в людині в кишені дзвенить, тоді жити веселіше. Так говорив мій дід, що дуже вміло жив і придбав собі земельку. А тепер її цапнули-царапнули і кажуть, що він куркуль. Канешно, сука мій дід, потому папашу мого вигнав. Папаші це й на пользу пішло. А ти, як видно, по-студентському живеш? Я теж був думав про всякі там науки, а потім вирішив, що все таки приємніше носити отакий костюм, як у мене, та черевики, а не ходити так, приміром, як ти.

Саві стало веселіше. Слухав свого земляка з іронічною посмішкою. Почав і собі відповідати:

— Ти ж, здається, в комсомол збирався?

— Та мені й без комсомолу добре. Навіщо він мені? І без комсомолу проживу. От ти в комсомолі, а що маєш з того? І без комсомолу можна вчитись і винаходи свої шукати. Хоч один продав та заробив?

— Ні, щось не виходить. Не приймають. Да, коли б прийняли. А головне — охоту одбили. Я, брат, майже закінчив новий мотор. Не мотор, а чудо. Та хіба вони розуміють? Всі теперішні рухачі то є анахронізм, те саме, що шкапа проти трактора. Та ні, ще більше! Цей мотор викреслює всю дотеперішню науку про рухачі. Треба буде переробляти паровози, дизелі, турбіни, мотори аеропланів, автомобілів — все, все, все. Ми перегонимо ввесь світ. Буржуазія зубами скреготатиме. От що значить мій

мотор - ракета. Про нього співатимуть у піснях, йому складатимуть гімни, поети напишуть вірші. Це буде нова ера історії людства. Це колосальна річ, мій мотор. Я його майже закінчив. Тільки треба зробити одну пробну машину, щоб її побачили оті тупоголові інженери, професори, падлюки, бюрократи, сволочи!

Не помічав і сам Сава, що кричить на всю хату, що в нього став чистий різкий голос. За останнім словом брязнув кулаком по столі так, що болізно дзенькнули склянки. Він був уже п'янений і міг говорити й робити дурниці. А про мотор свій він говорив під впливом чарки.

Наливши горілки в склянку, Тарас підняв її догори замість бокала вина й урочисто промовив:

— Піднімаю цю чарку за твої винаходи, за ті колосальні подарунки, які ти готуєш людству й нашій країні. Хай живе твій мотор і його реалізація!

Кладнувши вінці стаканів, і хлопці випили до дна горілку.

Тарас помітив, що Сава вже сп'янів. Вирішив поговорити одвертіш. Почав здалеку.

— Та хіба в нас зрозуміють. Раз ти не халуй, не лакиза, не підлабузник, так ніякого ходу тобі не буде. З'їдять гади! Без гірчиці і без соли з'їдять. Ще й оближуться, сукини сини! Не знаю, як ти можеш до них звертатися з благородними пропозиціями. За горлянку треба хватати, а це не кожен може. От за кордоном, в якійнебудь Німеччині, там таких людей цінять. Там до них ставляться інакше. Тільки покажи путній винахід — з руками одірвуть. А в нас у гроб загонять. Ти знаєш, Савок, давай я спробую поговорити з одним чоловічком, так ми твій мотор пустиму за кордоном. На весь світ зразу прогримить. Навіть сам поїдеш будувати. Там до цього серйозно ставляться. Давай, Сава, га? Коли я візьмусь за це діло — значить, доведу до кінця.

Після цих слів Тарас почав швиденько гризти шматок тарані, лише скоса поглядаючи на Сава. Слідкував, яке вражіння пропозиція справить на нього. А той сидів мовчки і байдуже дивився на пляму розхлюпаної на столі горілки. Потім підняв очі на Тараса й так застиг, пильно, зосереджено дивлячись тому в обличчя, інколи похитуючи головою. Була це згода чи ні — Тарас не розумів, але під цим поглядом стало якось незручно. І він швиденько почав говорити, давлячись таранею й хлібом:

— А я бачив твого батька. Начальство!.. Там, брат, такий, що не підступай. А ти бароху його знаєш? Грубая бароха. Від такої я сам не відмовився б. Де він її викопав? В театр удвох ходять. Красива баба! З такою не жаль і сім'ю покинути. Що завгодно покинеш. Я б на твоєму місці пішов подивився, як живе папаша, цікаво...

Невідомо, що відповів би Сава на ці слова. Він лише збирався схопитись з місця і одне слово рвалося з язика. Лише одне слово:

— Уб'ю!

Та в цей час в чорному чотирикутникові дверей з'явилася Пріся. Тарас сидів проти дверей, тому перший побачив її і гукнув з невідомою радістю:

— А, Пріся! Прекрасна гостя!

Повернувшись, Сава теж посміхнувся.

— Зайка, здрастуйте, заходьте! Ви про мене всім забули, а ще сусідка... Ну й сусідка!

Тарас з захопленням, плутаючи мотив, почав:

— Ой, сусідко, сусідко, сусідко,
Позич мені решітку, решітку, решітку...

На секунду Прісю засліпило світло і здивувала картина, яку вона побачила. Не могла собі уявити, щоб Сава пив разом з Тарасом. Два дні тому Тарас категорично заявив Прісі — коли не житиме з ним, в інституті всім розповість, що вона повія. І хвалився розписувати такими фарбами, щоб залишилася їй

одна дорога — знову в проститутки. Проклинала той день, коли з ним зустрілася. Носила в грудях страшну ненависть, але порятунку не бачила. Не було з ким навіть порадитися. Залишався один шлях — покінчити життя самогубством.

Цілий день ходила по місту. Вже від сонця пріла земля і пахло інколи свіжою травичкою. Її ніздрі ловили цей запах серед смердючих міських калюж і пилу. І ці запахи нагадали їй далеке село і того єдиного друга, Сергія, що там похований на тихому, убогому кладовищі закинутого в глушину села. Зараз там теж пробивається маленька травичка. А влітку могила заросте бур'яном, і нікому буде навіть його повиривати. І Пріся теж пішла на велике міське кладовище, сиділа на гробках, читала написи, повні сліз і болю. Деякі могили — забуті, позаростали і ніхто їх, мабуть, не згадає.

В одному кутку — сотні свіжих горбочків. Без хрестів, без ніякісінького напису. Тут похоронено людей самотніх, невідомих. Не знайшлося любимої руки поставити якусь відзнаку на могилу. В цьому кутку хоронять самогубців, забитих, підібраних десь у нетрищах притонів з раною під ребром.

Невже й її тут похоронять? І ніхто не знатиме про могилу? Так, треба, щоб ніхто не знав! А то почнуть допитуватись, дошукуватись. Хіба Тараса покарати? Справа піде в суд, там будуть читати її листа. А Тарас все одно викрутиться. То такий!

І цілий день не виходила з голови їй далека могила в рідному селі. Коли б Сергій був живий — от з ним порадитися можна. О, тоді б і все життя її пішло іншим шляхом. Несподівано постав перед нею й Сава. Він хоч і жартівливо, але щиро ставився до дівчини. По-товариському. Ще одна студентка є приятелька. Та хіба дівчині розкажеш про такі справи!

І назад ішла з наміром признатись Саві і спитати поради. Це рішення підбадьорило дівчину й додому вона поспішала вже веселіше. А дійшовши до свого

провулку, відчула, що знову почали насідати сумніви. З чого ж починати? Прийти і почати викладати хлопцеві всю історію. Довго ходила, обмірковувала, як його говорити, і постукотіла в двері з цілковитою певністю, що Сава їй допоможе. До того ж вони земляки з Тарасом. Значить, легше йому буде вплинути на свого земляка. Ніби по-товариському...

Побачивши за столом Тараса, Пріся розгубилася й довго стояла в дверях, дослухаючись, як швидко б'ється серце і кров приboями заливає лице. Стояла, аж доки не підійшов Сава, не взяв її за руку й посадив на свого стільця. Сам сів на ліжку. Помітила, що він трохи хитався, коли робив до неї ті кілька кроків. Але дотик його руки заспокоїв дівчину і вона сиділа, відчуючи на собі слизький погляд Тарасових очей...

Хвилину не могли розпочати розмову, а потім — звичайні запитання: чому не заходила, як живе та що робить?

Тарас налив горілки Прісі, а Сава підсунув останки закуски, вибачившись, що більше немає. Від горілки дівчина довго відмовлялася, доки зрештою Сава не налив собі й не випили разом.

Тарас палив цигарку за цигаркою, захлинаючись димом. Очима хотів прочитати Прісіні думки й рішення в тих справах, за якими він прийшов. Та нічого не міг прочитати, бо вона безтурботно відповідала на Савині жарти, набиваючи рота закускою і лаючи горілку.

Останню горілку, що була на дні, поділили на трьох, але пити її Пріся відмовилась. Хлопці вже нічого не їли, а лише слідували, як знищувала Пріся все, що було на столі.

— Тепер ударимо вино, — урочисто оголосив Тарас. І розкубтив пляшку портвайну.

Прісі стало затишно. Увесь час зверталася до Сави, сміялася і Тарас для неї тут не існував. Тільки, коли налили вина й почали пити, він швидко себе виявив.

Випивши вино, Тарас підвівся й, удаючи з себе дуже п'яного, підійшов і обняв Прісю за плечі.

Дівчина здригнулася й одсунулося разом із стільцем ближче до Сави. Тут вона придивилася, що очі Савині були вогкі, червоні й дивно нерухомі. І язик неслухняно шепелявив якісь слова. У Прісі теж вертілася голова. Теж була трохи п'яненька.

Тарас знову поліз обніматись, і від цього, від обіймів і дотику руки Тарасової, Пріся зразу витверзилася і пересіла до Сави на ліжко, шукаючи захисту від того нахаби.

Але Тарас не відставав:

— Ну брось карьожиться! Чого невинну корчиш? Знаєм вашого брата! Може, він не знає, так йому й крути голову. Іч, наївність строїть. Дай поцілую! А не хочеш — сам візьму. Дай, а то загубиш!

В'яло, розгублено Сава слідував за цим змаганням. Неслухняним язиком відповів:

— Ану не чіпай! Що вона тобі — повія, чи стовп, щоб кожен обнімав? В гості прийшла. І хороша дівчинка... А коли тобі треба повію, йди шукай.

Пріся зраділа захистові, навіть присунулася ближче до Сави, а Тарас розверз пащу свою й у відповідь Саві засміявся глузливо. Волосся йому, чорне, блискуче, наїжачилося, мов у вовка. Зачепившись за стільця, Тарас зробив крок ближче до ліжка й засичав прямо в обличчя землякові:

— Ха-ха-ха! Навіщо мені шукати проститутку, коли вона тут... Ти знаєш, що її фах — гуляти по Катеринославській і по Банному. За полтинник давала, а тепер кирпу гне. Хочеш полтинника заробити? Карбованця дам! Лягай! А ти думав, вона невинна? Та вона з біржі праці, що на Катеринославській, прямо в інститут попала. Правда, я перед тим з нею рік жив. О, брат, це матеріал хороший. У неї прекрасний досвід у справі обслуговування мужчин...

Схопився з місця Сава, та на ногах стояв не твердо. Підняв кулак і хотів зразу опустити його на Тарасову

голову. Той схилився, чекаючи удара. Цей кулак був страшною зброєю. Сава крикнув:

— Що ти сказав? Ти знаєш, що ти сказав? Брехло! Я тебе розщавлю одним ударом. Брехати сюди прийшов?!

Тарас одскочив у бік і стояв у кутку, чекаючи нападу. Схаменувшись, крикнув у відповідь:

— Не віриш? Думаєш, брешу, ану сама нехай скаже! Нехай виправдується, подивимся. Я тобі говорю, що заполтинник давала. Ну, признавайся Прісько, правда, чи ні? Говори, правда, що я з тобою рік жив. Говори! Мовчиш? Бач, голову похилила...

Впала моторошна тиша. Сава з піднятим кулаком дивився на дівчину вниз і чекав. Тарас із кутка пронизував її поглядом. А Пріся мовчала. Все нижче схилялася її голова і права рука несвідомо перебирала полу спідниці. Порушив тишу Тарас:

— Що, чия правда? Мадонна свята! Божественна невинність, цнотливість, чистота! Дівчинка невинна, як мак. Гряди, голубице моя! Ха-ха-ха!..

Зрозумівши, що тепер він обеззброїв Саву, твердим кроком, впевнено підійшов Тарас до Прісі. Грубо обняв її. Навіть пручатися не змогла...

Рожева пелена заслала Саві очі, пелена гніву. Він зціпив зуби, а всередині кипіло, мов буруни в бурю, накипав гнів. Ніби йому зрадила найдорожча людина, якій він вірив і віддав найкращі хвилини радості. П'яний туман заволокав йому свідомість, щеміло в голові, давило потилицю і нудило від вина, цигаркового диму і несвіжого повітря в маленькій кімнаті. Хитаючись, зламавшись, сів на стілець.

І все сталося майже на його очах, все тяжке знущання з жіночого тіла, з людини. Приголомшена цинізмом Тарасових слів, що ніби прибили її на місці, Пріся пручалася мляво, але кричати не могла, не вистачало голосу. Лише разів зо два зі стогоном вирвалося слово — Сава... Потім лежала, закусивши нижню губу до крові.

Тріснула матерія чи гудзик одірвався, тоді Сава глянув і побачив голі коліна дівчини, невинні білі коліна. Вони здригалися, ніби в агонії. Опуклі, ніжні, кругленькі обриси колін розбудили того звіра, що десь дрімав захований в людському образі. Сава кинувся боронити дівчину. Тремтячі пальці забігали по голому стегну. Страшними обценьками схопив Тараса, щоб скинути на землю, але той сам покірно піддався, як і кожен sameць після тваринного піднесення.

4 Петро Гамалія міряв повільними кроками кімнату з кутка в куток. Інколи зазирає до дверей Мар'яниної кімнати, дивився на туалетний столик Мар'яни, уважно обмацував очима флакони, коробки з pudрою і ще різні дрібниці жіночих туалетних столів. Ці дрібні речі нагадували йому про дружину. Відсутність її Петро прикро відчував. Без неї в кімнаті було не затишно і не хотілося ввечері повертатися додому й залишатися самому в хвилину відпочинку серед порожніх стін. А вранці, нікому було затримати його, і тому похапливо поспішав снідати й їхав у трест. Але й Мар'яна дратувала його останній час, і зростав, поглиблювався неспокій...

Особливо ніяково почував себе перші дні, коли служниця Таня приходила щоранку із стереотипним запитанням:

— Петро Михайловичу, а що вам сьогодні на обід готувати?

Це запитання своєю несподіванкою й безглуздям відразу приголомшувало Гамалію. Що ж готувати на обід, справді? Він ніколи не помічав, що їсть, і, поївши якусь страву, забував про це. Через п'ять хвилин після обіду Петро ніколи не відповів би, що він обідав. А тут треба вигадувати меню. І головне: Таня не одставляла, аж доки не погоджувала з ним всіх справ зв'язаних з обідом. Вона працювала чесно і для неї існувала лише її робота, і звичайно Таня надавала своїй праці світового значіння, як

і кожна свідомо робітниця. Аж двоє ранків витратив Гамалія, щоб переконати дівчину—нехай вона сама вигадує меню і варить, що їй завгодно.

В обід знову повторювалась нова історія. Таня уперто мучила Гамалію такими розмовами:

— Ну, як вам котлети? Я, їй-богу, невинна, бігала, бігала й насилу дістала цього м'яса, а воно ж таке, самі жили. Та ще ніяк не прожарюються, ото через те й котлети пригоріли. Ви вже не гнівайтесь на мене, їй-богу, м'ясо таке...

Петро їв котлети і не помічав, чи вони пригоріли, чи вони жиливі. Його цікавила саме стаття в „Комуністі“ про перспективу розвитку машинобудівельної промисловости на Україні. З багатьма положеннями автора він не погоджувався й мовчки диспутував з ним, виправляв статтю, користуючись з власного досвіду.

Саме коли поїхала Мар'яна, у нього чомусь були вільні вечори і не знав куди їх подіти. Не хотілося братися за папери і було нудно. Тепер ходив по хаті і сам прислухався, що в нього скрипить один чобіт. Ледве помітно скрипить. І цей згук нагадав йому дитинство, червень місяць і яр за півверсти від їхньої хати. Спускався на землю синій, пахучий червневий вечір. Черета, здіймаючи пухку хмару м'якого пилу, поверталася додому. За нею йшов пастух, якого прозвали Куцим, і підпасок Денис. Останній похвалявся своєю владою над худобою і до діла і без діла гукав:

— А ти куди пішла, щоб вона йому ноги простягла. Куди йдеш, Мура?

І ляскав довжелезною пугою, викликаючи заздрощі в ровесників усього кутка. Кожен з них мріяв мати подібну пугу, що стріляє, мов з рушниці.

У такий вечір вони, дітлахи, грали в піжмурки на яру й ловили великих сірих жуків. Крильця жука, що зветься скрипочка, кольором нагадують сороче яйце. У руках рябенький жук ніжно вигинався і хотів

лякати свого ворога тихим скрипучим звуком. Отак само й скрипів чобіт у Петра.

На вечір залишилося багато роботи. Треба було підготуватися до доповіді про перспективи сільсько-господарського машинобудівництва. Ознайомитися ще з одним проектом тракторної молотарки. Сам слідував за цим ділом, хоч і заставив своїх службовців - інженерів ще раз здивуватися із вдачі свого директора тресту.

Його ніхто не знав, коли вперше з'явився новий директор в свою установу. Перший час — приглядався до людей, до роботи і нічим себе не виявив. Попередник його, передаючи справи, сказав про члена правління Гайдерна:

— Я все воював з ним. Якись химери вигадує, сперечається. Правда, працює як слід. За роботу нічого не можу сказати. А на засіданнях правління вічні суперечки й склоки. Не в свої справи вмішується...

Гамалія дуже хотів побачити цього розбишаку. І був здивований, коли до нього в кабінет зайшов високий літній стрункий чоловік з рожевим обличчям і дивно світлими, блакитносірими очима. Дуже ввічливо директор підвівся йому назустріч і запросив сісти. Гайдерн сів так само струнко, як і ходив. Гамалія намагався вгадати, що це за людина? Звичайно, розмова почалася з дрібниць. Цілком несподівано інженер раптом заявив:

— Та чого там, я невеликий ідеаліст, та все ж скажу — працювати можна. Широчезне поле для роботи. Тільки хіба в нас уміють працювати! Один на одного звалюють, колупаються в дрібницях, а в серйозній справі нервуються, гістерики качають. Не вміють працювати люди... А скажеш — кидаються на тебе, бо правди не люблять. Промову сказати ми вміємо...

Говорив Гайдерн, мов рубав, різко закінчуючи кожне речення, не розтягаючи слів. Він був з тих

фахівців, що одверто говорять про хиби, вірять у свою роботу і лаються, сперечаються одверто тому, що ніколи не заплямують себе ніяким злочинством і підозрілою аферою.

І дійсно, Гайдери ніколи не підлабузнювався. І з колосальною енергією відстоював справи свого відділу, коли вважав, що він правий. Інші погоджувалися, здавалися, завжди знаходили якесь „але“, а він вилітав з кабінету після засідання і запроваджував у життя постанови, які йому не подобалися, запроваджував лише тому, що звук до певної виробничої дисципліни.

Вже на другому засіданні правління Гамалія заявив, що треба скоротити штат співробітників. Тоді їх було триста сімдесят, він пропонував залишити сто. Члени правління, що взагалі поставились до нього трохи обережно, бо Гамалія нічим не виявляв себе, навіть доповіді їхні слухав недбало, після цієї заяви посхоплювалися з місць. Розмахували руками, протестували, ледве не лізли з кулаками до обличчя директорського. Коли ж він почав настоювати на своєму, тоді деякі заявили, що вони відмовляються працювати.

Гамалія криво посміхнувся. Ця саркатична посмішка викликала ще більший вибух незадоволення. Члени правління почали досить одверто висловлювати свої думки, погляди й протести. Це було те, чого хотів Гамалія. Уважно дослухався до кожного і ловив найдрібніші інтонації промовців. Всі вони настоювали на одному: таке скорочення розвалить трест і підірве всю роботу. Приводили найрізніші докази з власної практики. А заступник Гамалії просто заявив, що директор жартує, але це ж некрасиво жартувати із серйозними людьми, що зібралися робити справу. Тоді Петро вирішив і собі взяти слово. Ворухнув губами, щоб сказати перше речення, і всі зразу стихли.

— Ні, я зовсім не жартую. Говорю цілком сер-

Йозно, з цілковитою відповідальністю за свої слова. Триста сімдесят чоловіка штату — це злочинство. Як ви з ними справляєтеся? Уявіть собі таку річ: в армії на тисячу чоловіка бійців один командир, начполку. Але ж він двадцять чотири години на добу віддає їм. Семен Петрович, мій заступник, може віддавати штатові десяту частину свого робочого часу. А ви теж повинні працювати, а не слідкувати за дрібницями. Я придивлявся до роботи нашого апарату і помітив, що в більшості люди самі собі знаходять працю. Дрібну працю. І коли придивитися як слід: майже кожен з них наперед висуває дрібниці. Скоротивши штат, ми більше нагрузимо наших службовців, чіткіше піде робота й менше буде клопоту вам усім і Семенові Петровичу. Безперечно, треба залишати найпрацьовитіших, найздібніших. Не думайте, що скорочення буде провадитися за один раз. Ми його зробимо за півроку, а може, навіть за рік.

По вигляду присутніх було помітно, що своєю промовою Гамалія нікого не переконав. Суперечки не вщухали. Цигарковий дим клубами повис під стелею під високими склепіннями кабінету. Знову заговорили всі разом. Лише Гайдери сидів мовчки, випускав дим густою сизою ракетою вгору і так пильно обмірковував якісь свої пляни, що піт виступив йому на чолі. Ще й раніш помітив був Петро, що Гайдери не брав участі в загальному протесті. Тепер, прокинувшись від своєї задуми, він голосно і впевнено попрохав собі слова. Знов усі стихли, бо вже звикли до завідувача технічним відділом. Він умів завжди сказати щось дотепне. Сподівалися на розгром пропозиції нового директора. І були приголомшені заявою Гайдера, що він цілком приєднався до думки Гамалії і вважає, що з цього часу піде оздоровлення роботи в тресті. Навів багато яскравих прикладів, де шкодив такий великий штат. Потроху почав схилятися на бік Гамалії й

його заступник. Таким чином пропозицію про скорочення штатів було прийнято.

З цього часу Гамалія ще пильніше приглядався до Гайдерна. Довго думав:

— Наш він, чи ні?

Доки одного разу Гайдерн, як завжди одверто, не поговорив з Гамалією. Вони сперечалися про якийсь завод і в кінці Гайдерн сказав:

— Я тому працюю, і працюю чесно, що ви будете чи намагаєтеся збудувати нову промисловість без ніяких сантиментальностей. Ви робите правильно! Зацікавлюєте в цьому й робітника, ніби для нього самого. Ну, та це політика... Я в маси не дуже вірю... Я — індивідуаліст...

Поволі Гамалія зрозумів справжнє обличчя найкращого із своїх відповідальних робітників. Обидва знали — вони вороги. Але разом з тим робили справу, віддаючи їй всі сили. Відчуючи в завідувачому технічним відділом ворога, Гамалія знав, що це ворог чесний. І нігде, ніколи не зробить ніякої капости з-під тишка. Це ворог, так би мовити, широкого розмаху.

Було цікаво сперечатися з Гайдерном, бо він був розумний, освічений, прямодушний. Прекрасно оперував фактами і вмів ударити боляче. Суперечка цих двох людей нагадувала турнір, де двоє досвідчених, талановитих фехтовальщики показують свою вмілість.

Гамалія знав, що Гайдерн сперечається, говорить як і завгодно слова про радянську владу, бо органічно не може її сприйняти, але він, Гайдерн, чесно допомагає кинути на села мільйони нових машин, допомагає підняти культуру нашого первісного хліборобства. А це головне...

Нещодавно єдиний Гайдерн з юнацьким захопленням підтримував думку директора, що вже час випустити для радгоспів, комун, колективів новіші машини, особливої конструкції, щоб полегшити роботу

на землі й зробити її продуктивною. Гайдерн виступив з цілою співповіддю й доводив, що Німеччині зараз не вигідно самій продукувати хліб, вигідніше його купувати десь в Америці. А ми — нещасна хліборобська країна, та ще й з первісними машинами. Він цілком підтримав думку Гамалії, що треба випустити нову молотарку, велику, такого типу, щоб це була і молотарка, і віялка, і зерноочишувач. Така машина не повинна дорого коштувати, нехай придбає її і великий радгосп і маленька комуна або колектив. Гайдерн був консерватором у політиці, але поступовим революціонером у галузі техніки.

Останній час ця машина заповонила цілком Гамалію. Конструкторські бюро кількох заводів працювали над молотаркою. Але робота посувалася мляво. Було представлено щось зо два проекти, які нікого не задовольнили.

Гамалія дістав ще один проєкт, присланий вчора. Спеціально взяв додому детально познайомитися з ним. Розклав папери, але поверховий огляд уже показав йому, що ця машина не підходить. Конструктор скопіював її по типу комбайну, що зараз вживають його в Америці. Придбати таку машину у нас матиме змогу лише надто велике господарство. А щоб виробляти ці машини, треба цілком переустаткувати заводи. З таким проєктом не можна навіть і з'являтися у ті державні органи, що повинні його затверджувати.

Петро підійшов до шахви з книжками, щоб перевірити схожість проєкта з новими американськими машинами. Із шахви на нього глянула Уляна. Фотографічна картка там стояла давно і часто спинала на собі Петрову увагу. Завжди з докором дивилися на нього очі, очі першої його дружини. Тут вона зфотографована, погордо піднявши голову, ніби ще раз нагадувала йому, що без нього самостійно проживе і пришле йому назад гроші, коли захоче до неї з цим звернутись. За останній час, перебуваючи

Феро - марганцевий завод

багато в роз'їздах, Петро зовсім загубив і ті малесенькі зв'язки з родиною, що мав раніше. Знайомі та земляки інколи розповідали йому про життя Уляни й дітей. Говорили обережно, бо помічали, як похмуро слухав їх Гамалія. Остання чутка була, що Сава мав їхати в столицю вступати до вищої школи. Чув також Гамалія, що його син змінив своє прізвище, та не повернувся язик спитати, як же тепер прозивається Сава.

Петро знав, що картка Улянина переслідує й Мар'яну, та все ж не хотілося її приймати. Інколи щеміло гаряче й кортіло хоч на хвилинку побачити дітей, поговорити з ними. Кожного року Гамалія збирався вирвати кілька день і поїхати на далеку станцію провідати родину, а справи не давали можливості вирватись. А потім зникало бажання, бо знав, як важко переживатиме Уляна зустріч. А Мар'яна й собі напевне не поставиться байдуже. Хоча тактовність Мар'янина дивувала. Мар'яна ніколи зайвим словом не згадувала за його родину і не ревнувала до минулого. Їй так само було боляче від того, що Уляна не прийняла грошей. Увесь час прохала Петра якось налагодити допомогу родині.

Головно турбували діти. Хлопці зараз уже дорослі, їм треба вчитись. А чим житиме без них мати? Вона буде гнутись над чужою білизною, на поденщині, доки зламається. Таке страшне завзяття може виявити тільки жінка. Сильна, могутня жінка, з якої вийшла б геніяльна людина.

Гамалія ще ближче присунув свої очі до картки і пильніше вдивлявся в риси Уляниного обличчя. Шукав відповіді. Питав:

— Навіть для дітей не хочеш здатися? Для дітей, чуєш? Я хочу їм скрасити життя й дати можливість учитися! Чим вони винні, що в нас так вишло, що їхній батько покинув тебе...

Схопив той клопоть паперу, де був відбиток Уляниного обличчя з погордо зведеними бровами,

під якими ховалися великі очі. Затиснув у руці картку і ніби чекав на відповідь. Уляна так само дивилася погордо, трохи призириливо. Де воно взялося в цієї звичайної, простої, малограмотної дружини слюсаря? Де воно взялося?

Обличчя Петрові налилося фарбою гніву. Ступнув кілька кроків на середину хати під електричну лампу, напружено обома руками міцно держав картку. І раптом, випроставшись, почав розривати на шматочки фотографію Уляни. Із сласною насолодою м'яв у руках клаптики твердого паперу, скручував їх, бгав усі разом і, здавивши в кулакові малесенькі, безформні клаптики, розлютовано кинув їх на підлогу. І тоді лише, опам'ятавшись, став навколяшки, почав збирати біленькі й сірі пелюстки, намагаючись приставити їх один до одного.

Та клаптики картки були надто неслухняні, як і сама Уляна.

5 Забув уже Сава про порядок і за тишок, що недавно панував у нього в кімнаті. Про той час, коли його будило о пів до сьомої хрипів над вухом і зганяв з ліжка. Коли схоплювався з продовженням тієї думки, що посіла в мозку перед сном. Коли працював шалено, пристрасно, забуваючи години, друзів і самого себе.

Це було так давно.

А зараз він прокинувся і ледве підвів голову. Ніби то була не його голова, а чавунна брила, яку він носив на своїй шиї. Страшно було розплющити очі. А вставати час, бо за вікном уже пищить дітвора і в очах рожеві смуги — значить, соняшне проміння одним краєчком попало й до нього в льох. Поворухнувшись, помітив, що спав одягнений, навіть у чоботах. Язик у роті лежить клаптем гнилі. В чому ж справа? Яким чином так сталося і що сталося? Та дивуватись не було чому. Останній тиждень Сава коливався, як пір'їнка на воді, і ні з чого не дивувався. Тільки голова давала себе

в знаки. Ніби хтось затиснув в облучі мозок і він вараз бризне на всі боки блідорожевими, слизькими краплинами. Такого ніколи не траплялося з Савою. Нудоту, біль такий переживав уперше...

На хвилину розплющив очі й з неймовірним здивуванням оглянув картину, що залишилася в хаті із вчорашнього вечора. На столі недоїдки, шматки хліба і невисохлі плями розхлюпаного вина, перекинута пляшка, виделка, встромлена в шматок хліба. В кутку лежав стілець, підкинувши вгору своїх двоє тонесеньких ніг. На другому столі теж розгордіяш. На долівці — недопалки, заслинені й пом'яті. Непогашене світло електрики досі, бліде, як мертве обличчя.

Сава схопився враз на лікоть, та голова знов переважила, і він притулився до подушки. Хто ж це наробив такого бешкету? І потроху почав згадувати вчорашній вечір, ніч, Тараса з пакунком, потім Зайку, потім... Потім, здригнувшись, мов від холоду, схопив подушку, рвонув з-під себе й притиснув нею голову до твердих дошок ліжка. Не міг пригадати напевне, що сталося вчора, але пролетіла думка, що сталася якась надзвичайна прикрість. Неймовірна, брудна подія. І Сава брав у ній участь. В голову полізли спогади про горілку, що хлюпалася на дні склянки, рожеве, веселе з повітря обличчя Зайки в дверях, Тарасів цинізм і особливо яскраво постали в свідомості: ніжні обриси кругленьких і принадних колін Зайки над обірваними, закоченими панчохами і ніжні лінії стегон з-під заголеної спідниці. І найстрашніша картина: смертельно закушена зубами нижня губа дівчини. Зуби занурилися в тіло, і краплинки крові він бачив на її губах. Десь з далекої-далекі даліні Сава почув:

— Саво! Ой, Саво!..

Придушене моління про допомогу. Розхристаний, розкудовчений Тарас із сласним, масним поглядом злазить з ліжка, легко піддаючись силі Савиній.

За якусь стотисячну частину секунди ці картини постади перед очима. Мов підкинений могутньою рукою, Сава схопився з ліжка і кинувся в бік. З розгону вдарився об стіну і став, як укопаний. Тепер він кричав про допомогу, але не помітив, що із здавленого спазмами горла згуки не вилітають.

Ударившись об стіну, трохи прийшов до пам'яті й почав міркувати, оглядаючи розгordiaш у кімнаті:

— Вперше в житті такий страшний випадок. Уперше в житті напився п'яним. Яка образа для дівчини!..

Глянув у вікно. Вже пізно, скоро дванадцята година. Важко пересуваючи ноги, вийшов у коридор, підставив голову під струмок холодної води, що стікала йому за шию, дратувала, але нудило від цього менше. Холодна вода заспокоювала. Сава знайшов рушник, витерся, а перед очима стояла Зайка з закушеною до крові губою. І Сава вирішив несподівано:

— Зробив злочинство—зумій за нього відповідати. Треба обов'язково знайти Зайку. Я зроблю для неї... що завгодно зроблю, аби тільки вона зрозуміла, що я діяв несвідомо. Але хіба це знімає вину? В кімнаті Сави Гарагата хуліган згвалтував дівчину!.. Студент, комсомолець, авангард молоді так напився, що не врятував дівчину. Замість того, щоб рятувати її, допомогти, вирвати з рук цієї падлюки, Тараса, сидів засліплений обивательським гнівом. А скільки разів я вголос говорив Зайці про прекрасне життя, про фіялки й троянди, про надзвичайне майбутнє. Вона довірливо слухала і не знала, що з нею розмовляє бандит, який в першу-ліпшу хвилину виявить своє обличчя міщанина, образиться і не врятує беззахисну дівчинку...

Не докінчивши цієї думки, Сава кинувся до дверей, перебіг коридор і постукотів до Зайки. Ніхто не відповів, він почав гатити двері кулаком,—ніхто не відгукнувся. Тоді, вхопившись за ручку, сіпнув зі всієї сили, і двері з легеньким скрипом відчинилися.

лися. В кімнаті порожньо. На столі лежала розкрита книжка, ніби її зараз лише покинули читати. Ліжко заслане ковдрою і навіть подушка не зім'ята. На гвіздочку біля дверей висіло сіреньке плаття, в якому Зайка забігала частенько до Сави. Ще раз оглянув кімнату й помітив — на низькому вікні стояла якась шкляночка і в ній пучечок ніжних, білих, ніби воскових кримських пролісок. Квіти заломили свої стебла й задирали голівки пелюсток, простягали жадібно і покірно біленькі чашечки з жовтим сердечком — до світла, до скла.

— Мабуть, на останній п'ятак купила замість хліба отой пучечек квітів!..

І згадав, з якою теплотою і жадібною насолодою Зайка говорила про степ, про свіжі трави, про квіти й сонце. В столиці, в місті вона почувала себе тимчасово, виконувала потрібну повинність і з одвертою наївністю про це завжди говорила. В ній не погасало бажання повернутись на село...

Сава сів на стільця біля столу і так забувся, замислився. Невідомо, скільки він просидів, доки почув настирливе, грубе стукотіння в двері своєї кімнати. В коридорі біля його дверей стояв Тарас. У Сави з'явилося непереможне бажання кинутись на цього звіра і вибити ударами весь свій гнів. Але Тарас підбіг до нього, схопив за руку і потягнув у кімнату. Нижня губа йому одвисла, пом'яте лице зблідло, як маска. Навіть не схожий був на самовпевненого, цинічного Тараса. Говорив захекано — від швидкого бігу і з переляку. Але того шепотіння Сава відразу не розібрав. Тільки коли сів, Тарас таємничо почав прохати, озираючись:

— Савко, мовчи, мовчи, нікому не говори. У тебе такий вигляд, що все видасть. Треба мовчати, а то ми загинули... Загинули. Розумієш, загинули!

Сава здивовано запитував очима, в чому справа, а потім, глянувши на стіл і розгордіяш у кімнаті, махнув рукою:

— Я не боюся нічого... Хоч і загину...

Він думав, що Тарасові було теж боляче за вчорашню подію, за п'яний злочин.

Тарас підстрибнув за місця і схопив за руки Сава:

— Ти вже знаєш, знаєш? Звідки, хто тобі сказав?

Тепер Сава дійсно нічого не розумів:

— Що знаю?

— Пріська кинулася під трамвай, покінчила життя самогубством! Переказав знайомий репортер, що її відвезли до моргу. Ти розумієш, яка це неприємність? Що нам може бути? От сволоч, інститутка чортова! Побавитися з нею не можна! Під трамвай полізла...

Кілька хвилин Сава нічого не розумів. Невидючими очима дивився на Тараса, але той здавався йому якимсь далеким-далеким. Не тутешнім, як казка. До його свідомости ще не дійшла уява про самогубство Зайки. Обличчя Савине мало такий вигляд, що Тарас трохи одсунувся, потім підвівся й задки, дрібненькими кроками, не спускаючи очей з Сави, пішов до дверей, по-дурному повторюючи:

— Під трамвай... Нуда під трамвай. Треба обережно, а то пропали, пропали... Їй-богу, пропали.

Помітивши, що Сава нахилився напружено в його бік, ніби мав намір стрибнути і задавити його, як курча, Тарас вислизнув у двері й затупотів по східцях.

Сава посміхнувся йому вслід. Було смішно з тієї втечі. Сидів цілком спокійний, мов одерев'янів. Ніякі болі не одолівали мозок. Навіть байдуже оглянув кімнату і помітив того стільця, де вчора сиділа Пріся. І якось раптом охопила величезна потреба її побачити, нехай понівечений труп. Востаннє, на все життя запам'ятати риси, риси її обличчя. Завдяки йому Пріся тепер мертва.

Тарас сказав, що труп одправили в морг. Це там, аж угорі, на вулиці Лібкнехта, в клінічному містечкові!

А може, в неї знайшли в кишені записку і через хвилину заарештують?..

Знайшов свою кепку під ліжком, одягнув шкірянку потерту і пішов на вулицю. І лише там, побачивши сонце, прекрасний весняний день, живих людей, що посміхалися назустріч теплому небові, його охопила неможлива туга. Швидко йшов, не помічаючи більше своєї ходи, ні будинків, ні людей, ні весни. Не питав себе, чого він іде в той морг, навіщо йому дивитися на труп. Не питав себе, а ніс приниження й біль у грудях, безконечно важкий гніт. Ганебна вчорашня подія і смерть Зайки гнали його вперед, позбавивши можливості критично поставитись до своїх дій. Ішов проколений тисячами зневажних поглядів мимоходців і облитий глузлихими посмішками зустрічних людей. Так здавалося йому...

Пригнічений своїми переживаннями, непомітно дійшов до двору, де містилися кабінети судово-медичної експертизи. Там був і морг. Зайшов у двір — праворуч казенний будинок, рудий, схожий на касарню, ніби присунувся ближче і насунув несподівано на себе суворіше кашкет даху. В кутку два інших будинки теж такого самого казенного типу, тільки менші. А в дворі йшло звичайне життя, як і в кожному подібному дворі. Якись дві бабусі з тутешніх мешканців базікали і безтурботно перегукувалися дітворі, що бавилася біля струмочків. На кущах живої загороди сохла білизна, а на лаві між дерев, саме проти дверей моргу, сидів молодий парубок з дівчиною і, жваво сміючись, розмовляли.

Сава озирнувся навколо:

— Ось тут, близько десь, лежить весела Зайка. І, може, не сама? І нікому це не цікаво, що в неї розчавлена голова, одрізані ноги, руки... Люди навколо живуть так, ніби близько них за цією стіною немає трупів і все йде звичайно. Нікому не цікаво й не боляче...

Доки він стояв і не знав, кого розпитати, як по-

пасти в морг, по східцях ганку спустилися чоловік і жінка, тутешні службовці, в синіх халатах з хазяйновито закоченими рукавами. Жилавими руками, з набряклими м'язами, вони несли носилки. Чоловік попереду, а жінка ззаду. На носилках щось коливалося прикрите цератою. Вони зайшли за будинок і по східцях спустилися в льох. Винесли теж якийсь труп. Чи не Зайчин часом? Може, її там на горі вивчали, а потім викинули сюди. Чоловік і жінка швидко повернулися назад і остання недбало зачичила за собою двері. Сава звернувся до чоловіка:

— Скажіть, будь ласка, як мені зайти в морг?

— А вам навіщо? — підозріло спитав.

— Та подивитись там треба.

— Не можна без дозволу. Зайдіть он туди в канцелярію й спитайте.

В канцелярії сидів низенький чоловічок, мабуть лікар, і відвідувач розмовляв із співробітницею. Сава дуже чемно спитав дозволу зайти в морг. Лікар так само чемно підвівся:

— А вам чого?

— Так, подивитися на морг.

— Бачите, треба мати перепустку міліції або слідчого, коли хочете оглянути трупи...

— Так я не надовго. Мені подивитися морг, щоб мати уяву і дещо написати треба. Я журналіст, репортер...

Почувши про міліцію, Сава зразу вирішив збрехати, щоб не ходити за перепусткою, щоб там не почали допитувати, кого йому треба, навіщо. Своїми відповідями він міг би викликати й підозріння. А, назвавшись журналістом, мав можливість пройти без перепустки, бо лікар увічливий, чемно не запитав посвідки, а лише посміхнувся:

— У нас немає моргу, а лише трупарня, мертвяцька. То її тільки називають так голосно — моргом. А на морг наш льох і не схожий. Ми схороняємо трупи недовго, доки не похоронимо, або не розріжемо.

А морг — це чудово устатковане помешкання для трупів. Там вони місяцями лежать під шклом на льоду і кожен має право заходити туди і відшукувати знайомого чи родича. Для кожного трупу дотримується окремої температури, і таким чином тіло не розкладається довгий час. А в нас лише льох...

— Ну що ж — подивлюся хоч на льох. Мені тільки поглянути п'ять хвилин, — перебив Сава говіркою лікаря.

Лікар знову посміхнувся:

— П'ять хвилин ви не витримаєте. І не раджу вам бути п'ять хвилин. Кілька секунд цілком досить. Трохим, проведіть товариша...

Сава стиснув руку лікареві з подякою й вийшов разом із служником.

Ледве відчинилися двері в льох — звідти війнуло солодко-нудним запахом розкладеного тіла. Ці запахи згустилися в непровітреному помешканні і ними провонялося все. Повітря льоху м'ясоно вдарило в голову. Спустившись по трьох східцях, Сава зайшов у двері ліворуч. Нemoжливе смердіння стиснуло йому горлянку. Трохи похитнувся. А перед очима стало таке видовище: низенький льох з двома темними напівзабитими вікнами. Двоє величезних розпухлих голих тіл чоловіків на долівці, недбало розкинувши ноги й руки — заклакли в такому рухові. Один труп уже чорний, розклався зовсім. На лавці ліворуч — баба мертва. Як і всі трупи, лежала гола і брудною горою натягненої шкіри здіймався до стелі її живіт. А поруч неї лежала ще одна жінка з зашитим уже животом. Ближче до дверей, на другій лаві, Сава побачив Зайку. Невідомо, чому впізнав її. Може, то не вона? Скривавлена одіж червоним бганком лежала біля трупу. Тіло дівчини було зламане в трьох місцях, залите кров'ю, змішаною з брудом. Надвоє перерізано тіло внизу живота, і голова чудернацько лежала майже на грудях. Ні рота, ні підборіддя не

було видно — все це розчавлене, поневічене. По яких ознаках впізнав, і сам не розумів...

Невже це та Зайка, що вчора з посмішкою стояла на дверях?

Сава не міг дивитися далі. Здавалося — йому в голову налили отієї згусклої крові, що набігла калюжею на лаві і від якої не міг відірвати очей. Повні легені напхали густого, смердючого, твердого повітря. Тільки дивно стало, що стільки мух сіло на свіжу рану і стало лоскотно. По оголених кістках і червоно-синьому м'ясі лазять мухи. Вони ж лоскотують. Мимоволі махнув рукою, мухи загуділи, зробили кілька петель і сіли знову на перерізаний живіт, звідки сизими смугами виглядали тельбухи.

Несподівано криваві хвилі почали заливати все навколо, і в цих хвилях густої червоної крові пливла навимашки Зайка. Сміючись, дзвінко запрошує Саву купатись. Кров починає закипати. Тоді Сава поточився, обперся об стіну, хитаючись, зробив три кроки, і весняний вітер війнув йому в лице.

6 Конфлікт у матері з сином дедалі поглиблювався, загострювався.

Уляна почувала, що поволі губить рівновагу, нервується з присутності Федора. Він ніколи не розмовляв з нею, мовчки, мов кватирант, приходив до дому, із недбалою байдужістю приймав запобігання перед ним. А мати, встаючи у кімнаті разом з сином, упала біля нього. Чекала привітливо слова, лагідного погляду, малесенької подяки. Тепер Уляна дбайливо прислужувала Федорові, і робивши щось близько нього, намагалася хоч випадково доторкнутись, зачепити сина. На запитання й розмови Федір відповідав односкладовими словами ствердження чи згоди. А Уляна ще більше хотіла прислужитися йому.

Але син дивився на неї як на ворога. Після останньої розмови про батька мати стала йому чужа. Це вона держала його тут, у глушині, на одій проклятій станції, де він мусить коптитися у гіркому

димові кузні. А світ такий широкий — скільки прекрасних морів, океанів несходжених, нез'їджених шляхів.

Пообідавши або повечерявши, стомлений після роботи, юнак схиляв голову над книжками про якісь морські походи, пригоди й про багатства морів. Особливо багато читав книжок про хоробрих піратів, про завзятих моряків, що кропили своєю кров'ю морську воду і були невловимі, як смерч. Помічала мати, як Федір, прочитавши якусь книжку чи розділ, підпирав кулаком голову і замислювався. Занурював очі в одну крапку і так сидів, не рухаючись. Напевне не відчував він тоді ні речей, ні людей, ні себе самого. Які картини пробігали перед його очима? Що думала ота голова, русава і юна? Мати з-під лоба спостерігала замисленість. Хлопець був вилитий батько, тільки в Петра темніше волосся. Думала Уляна:

— Невже й цей розірве моє серце так, як Петрусь? Поламає життя і залишить самотню, забуту. Будь вона проклята, та сука, що забрала в мене Петруся. Жили б оце разом і діти росли б, як у людей. А то, бач, рідний син вовком позирає на свою матір. Потягло до батька, бо в батька гроші й сила...

А Федір мріяв про море, блискуче синє море, на якому лежать далекі, не визначені ніким шляхи. Про могутні хвилі океану, що бавляться з людською долею, яка шукає щастя на верхівлях хвиль. У якомусь маринні хлопець шепотів слова привіту водяній стихії, якої ніколи не бачив.

Мріяв про береги сизі, що чекали на пароплави, стомлені важким рейсом. Ці пароплави везли привіт разом з набитим пузом трюмів. Пароплави привозять привіт і крам. Пароплави привозять людей, обвітраних вітрами багатьох морів і океанів, і крам далеких країн, що пахне, крам, гірким, як перець, потом пролетарів. Ось до причалу пристає їхнє судно.

Бортом пригортається до каменю і лоскітно чуває об нього свій бік:

— Віддавай кінці! — Це кричить Федір.

— Єсть віддавай кінці! — відповідає матрос.

Слова ці згучать найвеселішою, талановитою мелодією.

Ніколи не бачив Федір пароплава справжнього, а лише на малюнках. Мріяв бути моряком і знав, що буде ним, лише нехай пройде час. Не тільки до батька, до кого завгодно звернеться Федір за допомогою. Його манить море, далеке море манить. І, навіть працюючи в майстерні, ковтаючи терпкий дим, він забувається і думає, поки не прокинеться, що то не дим, а терпкий вітер солоний прилетів з привітом від невідомих кораблів. Ті кораблі десь за обрієм міряють свої вузли і милі. Шляхи кораблів переплелися на водяних просторах, і кораблі вітром шлють привіт.

Уляна відчувала своєю матірнею підсвідомістю бажання Федора. Та думалося їй, що то дитячі мрії, нав'язані книжками в юнацьку голову. Кілька разів лагідно натякала синові, щоб він краще готувався до школи, вчитися далі десь у далекому місті, може, навіть разом із Савою. Хлопець нічого не відповідав. Бо ненавідив брата так само, як і матір. Був переконаний, що обидва зв'язали його і не пускають побачити далекий світ, далекі моря і несходимі шляхи. Гадав — тільки батько допоможе і зрозуміє, той батько, якого бачив давно, маленьким хлопчаком, і ніби недавно, вчора чи найпізніше позавчора. Тоді батько був дома недовго, малому Федорові він видався найсильнішою, наймогутнішою людиною в світі. І слова батькові коштовні і близькі, суворі й чіткі, як наказ капітана підчас шторму. Тільки й жалкував Федір, що його батько не капітан якогось великого пароплава, не славний морський вовк, про якого написано книжки й складено пісні. Але в далекого батька морська душа і серце капітана, і далекий батько

допоможе своєму синові стати моряком. І про свого батька мріяв хлопець, як про світле, прекрасне, бурхливе море, де безконечна даль і прекрасна глибина.

Так мріяв Федір про свого батька. І ненавидів матір і Саву, що того батька від нього одірвали.

Спільну мову із своїм молодшим сином хотіла знайти мати. І часто, коли хлопця не було вдома, вона усердно переглядала книжки, читані Федором, і намагалася читати їх сама. Та це було важко, бо Уляна малограмотна, а на кожній сторінці зустрічалося багато невідомих слів і друковано книжки маленькими літерами. Загалом — не для неї це писане. Уляна розуміла, що тії книжки говорять про море, про хоробрих людей і невідомі краї. Одного разу спробувала й заговорити з Федором про море, про ту картину, що бачила в кіні, де показували великий порт. На це Федір відповів посмішкою і недбалим словом, ніби відповідав дорослій дитині. Бо ледве з'являлася в містечковій кинокартина з морем, Федір ходив у кіно щодня і гарячими очима дивився на ті місця де показували море. Зачіпався гачками очей за екран і хотів притягти до себе сірі кадри картини, щоб намилюватись ними досхочу і заховати в серці назавжди.

Далі не хотіла Уляна терпіти муки з Федором і остаточно зібралася поїхати до Сави. Не раз безсонної ночі прилітала страшна думка, що й старший син прийшов до батька вклонитися й прохати... Чого прохати? Ні, Сава не такий. Навіщо гніватися на Федора і боятися за Саву? Сама ж хоче, прагне, здалеку одним оком, на мить побачити Петра. Тремтить від цієї думки. Бажання зустрінути, глянути на нього здалеку жене її в Харків. Ні, вона до нього не піде, не звернеться. Тікати — тікатиме куди завгодно! Що вона для нього тепер? Містечкова баба, господиня, що цілу добу товчеться біля роботи. На пальцях уразки від білизни й мозолі на

порепаних руках. Вона мусить працювати для дітей щоб вони не знали, де вона бере хліб і до хліба.

Ніколи, нікому не жалілася Уляна. Ніхто не бачив її сліз, лише інколи, застаючись сама за роботою довго дивиться на портрет колишньої дружини, на невеличку картку, прип'яту до стіни, затиснуту в дерев'яну рамку,— тоді одна-однісінька сльозинка залоскоче повіки. Уляна починає сумної, старовинної пісні про баб'ячу долю. Тієї пісні, що співали предки її, згинаючись над прялкою довгих зимових ночей.

Вже був вечір, коли Уляна дійшла до двору. Ріденькі вогні ліхтарів залізничного селища блищали, зачепившись за темряву нитками довгого проміння, і висіли, мов світлі павуки над вулицею. Бадьоро хрускотіли під ногами засмаглі від морозцю калюжі й недалеко, на вокзалі, гикав мідною пащею паровіз і чмихав паром. І тому, може, Уляна йшла бадьоро, задоволено. Сьогодні після обід зробила багато діла. Її, делегатку, уповноважили вербувати членів до кооперації. З охотою агітувала бабів з дотепом, жартом, усміщечкою, промовою тягла жінок записуватись у кооператив. Роботу провадила з успіхом, а тепер задоволена поверталася додому. Можна було пожартувати з кимось, поговорити, порадитись і розповісти кілька пльоток місцевих та новин. Відчувала ту приємну втому, коли хочеться сісти і відпочити, знаючи, що зробив важливу справу.

Знайомі синці й клямка від дверей, що ведуть у кімнату. Знайомий скрип іржавих завісок і в хаті кожна річ, обмацана й поставлена на місце її рукою. Пузатий комод, двоє ліжок, мисник, а біля столу сидів Федір і щось писав. Уляна помітила: ледве вона переступила поріг, хлопець закрив рукою папірець, потім згорнув його, поклав у кишеню і підвівся з-за столу. Уляна подумала:

— Ховає... Ніби мати йому найбільший ворог! Рідну мати довір'я не має...

Але зразу гнів одлетів. Вирішила — мабуть, дівчині листа пише. І посміхнулася: звичайно, таких листів і матері не показують. Все забуває, що син уже майже парубок.

Синові сказати б, розповісти про новини і як вона зуміла скупих бабів затигти в кооператив...

Скинувши кохтинку з коротенькими рукавами, повісила на вішалку, поклала хустку на скриню і звичайним рухом поправила волосся, заколовши гребінцем неслухняне пасмо. Підійшла до столу. В очах світилася любов до сина, милувала його очима, хотілося взяти голову його в руки і гарненько так попестити її, розчесати кучері, як робила ще недавно, коли був малим хлопцем. Спинившись проти сина, мати з полегшенням зідхнула й почала таки розмову:

— Ну й находилася ж сьогодні. А вже що наговорилося! Ніяк не втокмачиш у голову людям, що кооперація — їхній друг. Уже як я їх не умовляю, доки розкачаються записатись. Несвідомі люди. Зате хоч марно старалась...

Федір сидів похмурий спиною до матері, ніби вона зверталася не до нього. Уляна помітила враз, як хлопець сприймає її слова, і запнулася. Хотіла продовжувати знову. Але Федір, стріпнувши плечима, кинув:

— Ну й радійте з вашої кооперації... Танцювати починайте... Затриндікайте! Щастя велике, бач...

Різко одсунув стільця й вийшов з хати, хряпнувши дверима. Аж ляснуло в вухах.

Уляна зосталася скам'яніло стояти біля столу. Розчарування й гнів зв'язали її, міцно скрутили руки й ноги. Не могла ворухнутись, тільки очима, повними образи і лютого гніву, дивилася на двері, куди вийшов Федір. Потім, ніби хтось штовхнув її, кинулась до дверей і, дряпаючи їх, здибівши кулаки, у безсилій злості крізь зуби шепотіла:

— Задуш!.. Оцими власними руками задуш! Задуш!

На плечі повисла вага, голова впала на груди, повільно, не пам'ятаючи себе, підійшла до ліжка. де стала вже Олеся тихим дитячим сном. Уляна сіла, схилилася до дочки і заплакала справжнісіньким болючим плачем знесиленої жінки.

Уперше плакала Уляна. Уперше Уляна зігнулася під вагою свого життя...

7 Видовище трупарні недовго переслідувало Саву. Останнє побачення з Зайкою, власне не з Зайкою, а з тим шматтям, клаптями її тіла, що залишилося від живої людини,— це побачення ніби заспокоїло його. Вже на вулиці його душило тільки смердюче повітря, отруєні запахи трупарні. Здавалося, ніби весь його одяг, шкіра і навіть тіло розсмерділи наскрізь тим отруйним льохом. Ще й тепер давило горлянку. Боявся—люди будуть обминати його, відчуваючи, як він пропахнений розкладеними трупами.

Сава повернув нагору, до парку. Пройшов квартал, але далі вулиці були майже безлюдні, лише хрипів трамвай, вигинаючись на звороті, та кахикала сирена авта. Не хотілося залишатися самому. Напливуть тужливі думки й заберуть у полон спокій. Повернув назад і, дійшовши до Ветеринарної, купив газету. Стояв з нею на розі й боявся розгорнути. Дивився вниз по вулиці, куди побіг той самий хлоп'як, що всунув в руку друкований аркушик. З двох боків лилася на панелях юрба, з'єднана, зігріта першим весняним днем.

Харків приймав новий для Сави вигляд. Це була перша весна Савина в столиці. Хлопець не знав, що ця пора року для харків'ян майже не існує. Весна сюди приходить на якийсь тиждень чи півтора, а потім враз робиться спека, починає докучати пилуга, і нагріті сонцем вулиці робляться непривітні, чужі і навіть огидні. Ще раніше дивувався Сава, що люди в столиці живуть ніби тимчасово, ніби в готелі, звідки намагаються обов'язково вирватись

і кудись тікати. Принаймні всі про це говорять. І ще дивувався Сава — кожне місто, навіть Кобиляки чи Умань, не кажучи вже про Київ або Одесу, кожне місто має своїх патріотів, які, попри всі невдачі й логіку, вміють безглуздо любити своє рідне місто. Людина, що живе в Умані, буде похвалитися історією, Гонтою й Залізником, Софіївським парком. Одесити теж знаходять похвалу своєму містові, називаючи його українським Парижем. Ну, про киян нема чого й говорити. Мешканець другої столиці, почавши говорити про свою Наддніпрянську батьківщину стає враз красномовним і надхненним. Здивувало Саву, що Харків не має ні своїх патріотів, ні захисників. Люди, що живуть тут по двадцять років, самі ехидно глузують із харківських річок, із трамваю, із порохні і неможливої соші.

Розгорнувши газету, Сава пішов по Ветеринарній у бік Пушкінської, старанно обминаючи веселі калюжі у вибоїнах тротуарів. Здивовано відчув боязливе бажання зазирнути в газету, в той відділ, де пишуть про злочини й пригоди. Боявся прочитати своє прізвище серед тих, кого розшукує карний розшук. Серце билось хутко й тривожно, озирнувся навколо, чи ніде не видно міліціонера, який підійде і заарештує. Але по вулиці йшли лише звичайнісінькі собі обивателі та двоє юнаків по-весняному безглуздо, голосно сперечалися біля парадних дверей високого сірого будинку.

В газеті було написано, що вранці на базарі трамвай переїхав молоду дівчину. Вона переходила колію і раптом упала. Невідомо, чи сама хотіла заподіяти собі смерть, чи це сталося випадково. Справу розслідуються. Сава зразу повеселішав і задоволено посміхнувся, підморгнувши сам собі:

— Нехай собі розслідують...

Перед очима промайнув Тарас, переляканий, з тремтячою нижньою губою. З якою б радістю Сава вдарив його в отой тремтячий рот! Він свідок злочин-

ства на все життя, співучасник... Раптом прилетіла і стала перед очима картина вчорашньої ночі. Сава швидко, майже бігом погнав по Ветеринарній, бризкаючи, спотикаючись, перегоняючи мимоходців. Він тікав сам від себе... Боявся залишитися на самоті із своїми думками. Потрібні товариші. Люди спокійні, веселі люди і найближчі друзі. Мимоволі, сам не помічаючи, повернув на Технологічну і, переходивши Пушкінську, ледве не попав під трамвай, що мчав згори... Мимоходці провозжали його зневажливими словами і стурбованим похитуванням голови.

В Технологічному саду Сава озирався навколо, ніби давно-давно тут не був. І ці знайомі стежки, червоні казенні корпуси стали рідніші і такі близькі, мов друзі, яких давно не бачив. Це тут він учився? Цікаво, дуже цікаво. Ондечки робфак, он фізичний корпус, там унизу визирає крізь сплетені віти хемічний. Пішов униз боковою алеєю. Озирався, приглядаючись до всього. Так ходять люди в тих місцях, де їх ніхто не знає і ніхто не звертає уваги.

Спинився Сава аж біля кручі, що падає на Журавлівку. Під ногами розсипалися ліворуч струпами журавлівські обивательські будиночки. Між ними стирчала церква, похитуючи в вечірньому повітрі своєю гострою банею. Тут міцно засів славетний харківський обиватель. Той самий, що вп'явся такими хатками в землю й на Москалівці. Будиночки ці незвичних кольорів, присадкуваті й старі або новесенькі — аж блищать. У них виховалося й виросло кілька поколінь расового, тупого обивателя. Будинки міцно стоять, твердими зубами фундаменту важко вчепилися в провулочку, мов обиватель сів на землю своїм славетним задом. Будиночки покручених провулків вищерблено похнюпилися від теперішнього життя. Від нього ховаються за віконницями й вікнами, заставленими дешевими квітами. Там, за тими стінами, життя схоже на стоячу калюжу зеленої води, а з дна її підіймаються пухирі смердючих газів, що надувають

прозору плівку на поверхні і потім лопаються, отруюючи повітря.

А праворуч уже блимали наївними очима де-не-де вогники ліхтарів на заводах і фабриках. Там димарі й високі корпуси обложили місто. Звідти наступають аргонавти. У тих фортецях високих корпусів і зростає та сила, що керує оцим могутнім життям.

Стоячи тут, Сава забув про всі свої сьогоднішні й вчорашні пригоди, але не знав, куди йти далі. Повільно пішов понад кручею праворуч, потім знову повернув і почав підійматись нагору до головного корпусу. Казенні будинки знайомої школи рухались йому назустріч, а дерева скрипіли весело і махали голими вітами, змагаючись з вітром і передчуваючи близький роздвіт. Отут, праворуч, живе професор, до якого Сава ходив додому складати іспит. Запам'яталося — ліниві, сонні очі професора, губи масні після обіду і повні стіни книжок на полицях. Це було так давно...

До дійсности повернули його товариші, що метушливо кудись бігли. Зустріли його вигуками здивування, звичайної радості і сотнею запитань, на які Сава не відповів. Зайнятий був, тому й не приходив до інституту. Товариші розповіли новини останніх днів. Зібрався цілий гурток хлопців. Підійшов член бюро комсомольського осередку, студент, з таким постійним виглядом, ніби він ніколи не висипається. Побачив Саву, і розтягуючи слова, сказав:

— А ми вже думали ставити про тебе питання на бюрі. Де ти дівся? Попропускав і лекції, і збори. Ану, гайда на збори осередку, нічого гуляти. Ходім хлопці, цікаві питання сьогодні! Безпартійні теж! Савко, ходім, чи ти вже не ходиш, забув, що ти комсомолец?

Дійсно Сава забув, що саме сьогодні був комсомольський день. Особливої охоти не було йти на збори і пішов, аби не блукати, не zostаватися самому.

Студент із сонним виглядом, ідучі поряд, приглядався до Сава:

— Чудний якийся маєш вигляд. Павло вже казав, що в тебе, мабуть, неврастенія, раз стільки пропустив, що до бюро дійшло... Хворий був?

— Ні...

— Значить, дур у голову надуло,— безапеляційно проголосив студент і додав:— Недаром ми тебе висунули на завод на політосвітню роботу. Я казав, що саме тебе треба послати. А то ходиш, мов тетеря... Там дур вигонять. Заходь, бери відрядження й гони. Там і практику знайдеш собі. До літа й попрацюєш, бо навантаження в тебе ж ніякого немає...

Сава обурився:

— Нема кого вам більше послати, на мене насили!.. Я маю право не їхати, як студент першого курсу... Я завтра поговорю.

— Нічого, брате, й говорити. Ми знаємо, скільки ти здав, і це тобі не заважатиме. А від роботи на заводі справжній комсомолець не відмовляється...

— Ну нехай я буду не справжній!

— Ладно, приходь,—і юнак зачепився за якогось іншого студента.

В аудиторії було вже багато студентства. І дивно— все знайомі обличчя, знайомі хлопці, але Сава не пішов до гурту, а сів ззаду, в самий кут, і бай- дуже слідував, як секретар одчинив збори, запровадив усі формальності під загальний гомін. Довго дзвонив, доки заспокоїв молодь. Сава боязно чекав тиші, може, боявся її, а може, тому, що ці збори були для нього новиною, хоч і бачив навколо знайомих і близьких людей, та вони були на такому віддаленні від нього, ніби дивився на аудиторію з далекого далеку.

Заспокоївши дзвінком збори, голова високим баритоном оголосив:

— Наші сьогоднішні збори присвячені питанню розвитку машинобудівельної справи на Україні. Слово для доповіді має товариш Гамалія.

Есхар

Сава уважно слухав ті слова голови і від несподіванки схопився з місця. Увесь перехилився вперед, погляд полетів до катедри, і вже нікого Сава не бачив. Тільки помічав кожен рух, коли з першого ряду підвівся невисокий чоловік і зійшов на катедру, поклав портфеля, витяг звідти якісь папери й книжки. Потім випрямився, охопив очима всю аудиторію, кашлянув і не дуже голосно почав:

— Товариші...

Так, це був Петро Гамалія — батько. Сава тихенько сів. Схилився і пильно вдивлявся в обличчя батькове, прислухаючись до кожного слова. Далі загубив логічну нитку промови і чув лише окремі слова, що пробивалися через свідомість. Коли б схватись, поринути під лавку, щоб не помітив його батько. Бо здавалося — Гамалія надто часто дивиться в цей бік. А чому ховатись? Нехай дивиться, нехай бачить. А може, він і помічати не хоче? Хотів би — знайшов свого сина в Харкові! Сава демонстративно підвівся і став обіпершись плечем об стіну.

Петро Гамалія з охотою взявся зробити доповідь комсомольській і позапартійній молоді технологічного інституту. Бо він знав, що це — майбутні інженери, командири української індустрії. Виступати на зборах він уже звик, міг говорити майже на які завгодно теми, але тепер трохи хвилювався з самого початку. Перед ним сиділа студентська молодь, освіченіша, цікавіша за звичайного відвідувача тих зборів, де йому часто доводиться виступати. Поволі опанував собою, аудиторія здавалася йому кількома сотнями однаковісінських голів, що старанно прислухаються до його слів. А коли вся молодь стала перед Гамалією однією головою з багатьма вухами, тоді промовець зрозумів, що він опанував зборами і тепер буде говорити впевнено і спокійно. Не помічав зовсім, як хтось там заходив, виходив, пересідав з місця на місце. Гамалія сам захоплювався справами, про які говорив.

А Сава стояв і посміхався власним дотепним думкам:

— Цікаво, коли б нагадати йому про себе. Так, між іншим. Говорити він уміє прекрасно,— подумав із заздрістю.

Але сталося так, що Сава захопився сам промовою батьковою, прислухався до кожного речення, куди Гамалія вкладав обов'язково якісь цікаві відомості про розвиток української індустрії, відомості, про які Сава нічого не знав. І ще рідніші були ті слова, бо їх говорив батько. Сава інколи вчував знайомі інтонації, які запам'яталися йому з того часу, коли востаннє бачив Гамалію. Бачив його дома, серед близьких людей. Мати не знала, куди посадити дружину, раділа, ходила, як кажуть, не торкаючись землі. Але вміла стримувати себе перед дітьми і перед своїм чоловіком. Така вже в неї вдача...

І полетіли в Савиній голові нові спогади. З'явилася мати, перевтомлена непосильною роботою, Федір і Варя, далека станція... І було дивно, що недавно там жив і той доповідач, батько, і працював у майстерні... Звичайним слюсарем. А тепер ось тут студентам доповідь робить... От коли б хлопці знали, що Гамалія його — батько.

За цими мріями Саві доповідь здалася надто коротенькою і розбудили його гарячі, дружні оплески. Оплески ще посилили погорде почуття за свого батька. Доповідач ковтнув води і сів за столом. Голова зборів звернувся тихенько, нахилившись до нього. У відповідь батько хитнув головою кілька разів, щось прошепотів і посміхнувся.

Чомусь ця посмішка особливо роздратувала Саву. Враз розвіяла всі попередні ніжні почуття. Треба кинути батькові в обличчя щось образливе й брудне. Нехай тоді посміхнеться! Бач, який веселенький! Веселиться, радіє! Добро йому радіти, директорові тресту! Комісар, сановник, папероїд чортів! Промисловість налагоджує!..

І згадалися Саві всі ті слова, що говорив про батька і про радянських відповідальних робітників Антін і Тарас. Самого Саву потягло зробити батькові боляче, якось прикрість. Помститися за матір, за Антона і за свої всі невдачі в останній час. Та нічого не міг придумати і знову почав прислухатись до відповідей промовця на запитання. Тепер уже на катедрі стояв самовпевнений бюрократ, що, посміхаючись, а може, навіть глузуючи, розмовляв з аудиторією.

Таким Гамалія здавався зараз своєму синові Саві.

І тут несподівано вигадав, як поглузувати з батька. Відкрив засіб... Швиденько вирвав із записної книжки аркушик і написав:

„Товаришу Гамаліє! Як ви гадаєте, де зараз є ваш рідний син Сава? Ви колинебудь про це думали? Ні? А про свою родину колишню теж не думали? Цікаво, чи ви й про новий побут умієте робити такі блискучі доповіді, як оце я чув зараз? Тоді бажаю вам успіху. А все таки про колишню родину вам треба було б згадати... Вибачте, ваш...“

Підпис Сава надряпав так, що й сам не знав, яке слово. Склав лагідненько записку і написав зверху: „товаришеві доповідачеві...“ Передав аркушик студентові, що сидів спереду, і сам вийшов з аудиторії.

8 Запитання студентів були різноманітні, як і та аудиторія, що її лише зараз по доповіді помітив Гамалія. І відповідав доповідач з охотою і цікавістю до кожної записки або запитання. Доводилося і дотепами, жартами одбиватись від юнацької настирливості і бажання „посадити“ промовця. Коли пробігав рядами студентів вибух сміху, юнацтво ближче присувалося до катедри. Зривалися з місця і перебігали із задніх лав на передні або просто ставали біля стіни з того боку, де говорив Гамалія. Інколи дотепну відповідь вкривали оплесками, що вибухом здійснювалися під стелю.

Доповідач і сам počував себе юнаком і молодими

МКУЛИШ

Николас Кулишов (Кандеров)

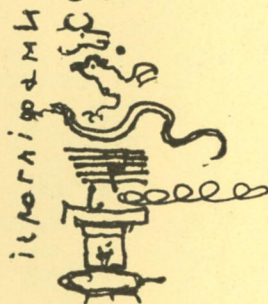
Николас Кулишов

Niclas Coolidge

Nicolas Kouliche

Nikolai Coolidge

Nicols Culicchio

очима, з хитрими зморшками слідкував за всією масою молоді.

Після однієї відповіді, що викликала веселий сміх, Гамалія розгорнув непомітний аркушик паперу і швидко почав його читати з незагаслим ще сміхом на губах. Студенти, що чекали дальнішої розмови, помітили зосередження, нервовість і похмуру уважність доповідача до нової записки. Гамалія, сам не помічаючи того, забув про все і старанно перечитував кілька разів підряд слова, написані на непомітному аркушику.

Різким рухом заховав у кишеню записку й зробив крок уперед, трохи нагнувшись, старанно вдивляючись в обличчя юнацтва. Але сотні голів притьмом одсунулися від нього так далеко, що не міг розібрати окремих осіб — все збилося в один потік облич і очей. Він чекав на когось, виглядав і кликав до себе дивною новою посмішкою, що кривилася на вустах. Похитнувшись, зійшов з катедри, мов поранений, плутаючись у власних ногах. Не дійшов і першого ряду, бо здалося йому, що раптом усі збори густою зливою посунули на нього. Стріпнувшись, одступив назад і вже спокійно знову став на катедрі. Студенти побачили застигле обличчя, трохи зблідле, коли Гамалія показав руку на чоло і витер холодні краплини поту, що збиралися вже лоскотливим струмком текти на лице. Гамалія обурився на себе:

— Еге Петре, виявилось, що і в тебе є нерви... Мов у жінки... Так, так...

Слухачі перших рядів озиралися назад, спинялися очима на знайомих обличчях — шукали, хто посмів написати якусь ганебну записку, що так стривожила доповідача. На хвилину б побачити ту записку! І вони знову поверталися й хотіли крізь матерію сорочки прочитати слова, написані на схованому там аркушику.

Збори продовжувалися, але аудиторія відчула настрій доповідача і не турбувала більше його великою

кількістю запитань. Та й відповідав Гамалія звичайно, нудно і троки навіть офіційно. Відповідаючи, водив очима по рядах, вишукуючи там когось напруженим поглядом. Потім очі гасли, обличчя переставало світитись, і доповідач, ні на кого не дивлячись, розглядав рукав своєї сорочки.

Тепер Гамалія ніяк не міг наблизити до себе аудиторію і стояв наче в порожнечі — не було під ногами землі, а ті всі люди були умовні, як на кіноекрані. Рівні рейки, по яких котилися збори, раптом викривилися. Це відчув і голова і, ніби рятуючи від катастрофи себе і доповідача, оголосив збори закритими.

Сказавши кілька звичайнісіньких слів голові, Гамалія почав пробиватись крізь юнацький натовп, увесь час когось шукаючи. Надворі zostався сам і біля першого ліхтаря, не витримавши, швиденько ще раз переглянув записку. Пересвідчитись, що то не обман зору від перевтоми, а дійсний факт.

Хто писав? Сава, чи хтось інший, добре ознайомлений з його життям? Невже в сина така ненависть до батька, що він не підійшов, а вдарив такою єзуїтською запискою? Помста за матір, за одруження з іншою? Ну раз Сава не розуміє, тоді що ж говорити про чужих. Чомусь здавалося Гамалії, що його син повинен бути найрозумнішим. Звичайна батьківська гордість. Записка в кишенді на грудях пекла, і Гамалія мимоволі прискорював крок, майже біг, загубивши рівновагу. Думки роїлися, налітали і гналися за ним, мов примари:

— Їм, молодим, легше нас судити, ставити вимоги і докоряти нас. Вони прийшли на готове, можуть своє життя з молодих років улаштовувати так, як хочуть. Перед ними незміримі простори нового життя. Вони теоретично обґрунтовуватимуть кожен свій крок, а що не зрозуміють там, підкаже їм і друг, і книжка, і революційна свідомість. А ми, господарі революції, каменярі нових, могутніх споруджень, ми діяли кожен

сам собі, відповідаючи за власний крок і прислухаючись до класової свідомості. Бо не було часу сидіти над книжками, а друзі всі носили через плече рушниці і кров'ю своєю залили степи. Так, молодь нас не осудить, бо ми і хоч робили багато помилок, але наші помилки не є закон, нам революція залишила порожні, дикі і недосліджені простори. Вона знищила стару мораль, закони буржуазні, релігію, стару естетику і все фалшиве, всі сурогати, що ними жилось людство, замість справжніх, багатогранних можливостей, які давало життя. Ми прийшли на порожнє місце, на цілину. І невже нас будуть судити за те, що в особистому житті ми робили помилки або революційно переробляли власне життя за тими моральними основами, що нам дала революція.

Але батьківських і родинних почуттів революція не знищила. Може, на жаль. Стали перед очима родина — Уляна й діти. Та порожнеча, цілина, про яку думав Гамалія, була лише фіктивною порожнечєю. Душа людини горіла прагненнями, яких не знищила ні теорія, ні класова боротьба.

Гамалія намагався уявити собі зараз Уляну і дітей, але фантазія відмовлялася прислужити йому, і бачив лише ті часи, коли жили разом на маленькій станції й Уляна чекала його з обідом осяяна і рідна. Тепер вона була ще ріднішою.

Навряд чи хотіла Уляна, щоб у цей момент її хтось бачив. Вона сиділа біля столу, схилившись над шиттям — зашивала Варине плаття. Дівчинка заснула випадково і, мабуть, хотіла зашити свою сукню і не показувати матері дитячого нещастя. А Уляна готувала сюрприз дочці — зашиє, покладе і ранком нічого не скаже дитині. Варя не витримає і розповість усе матері. Звичайно, одержить відповідну порцію догани.

Федір теж спав, натягнувши на голову ковдру. Уляна тихенько підійшла й поклала на скриню дитячу сукню, замислившись, дивилася на свого

сина, що рівно й спокійно дихав. Давня злоба до нього пройшла. Дбайливо поправила постіль йому і переклала кинуті на бильце ліжка штани. Згорнула їх, як слід повісила знову. А з кишені визирнув кінчик біленького паперу. Уляна ще трохи прислухалась до спокійного подиху Федора і тихенько, злодійкувато витягнула з кишені аркушик. Не торкаючись долівки, підійшла ближче до світла і розгорнула. Ще раз озирнулася назад, і в тремтячих руках неслухняно сіпався папірець, ніби збирався вистрибнути. Строчки листа ламалися блискавками і засліплювали очі:

„Дорогий і любий тато! Не знаю вашої адреси і листа пошлю в Харків на якийсь трест, може, взнаю в когось, де ви там є. Я вже за вами скупив і взагалі мені наобридло. Я хочу вчитися, а куди його поїдеш, коли треба заробляти. Бо живемо ми погано і мати теж працюють, а Сава в Харкові вчиться. Може, ви його там зустрічали на вулиці? Мені цікаво потрапити в моряки. Це моя мрія. І все одно я втечу і поїду на море. Хочу спитати вашої поради, як мені це зробити і чи є у нас якась морська школа, або піду просто в матроси. Прохаю вас, любий тато...“

На цьому місці Уляна увечері перебила Федорові, і він не закінчив листа.

Тепер знесилено поклала аркушик на стіл і сіла, важко поклавши на нього руки. Руки простяглися порвати листа на шматочки, але стримувала себе. Стіни кімнати збіглися до неї і тиснули і стеля нависла на голову. Бувають у людини хвилини, коли безпорадність стає нестерпучою і гонить на хоробрі вчинки. Уляна скинула з себе всю тугу, рівно випросталася, загорнула аркушик, понесла й поклала його синові в кишеню. Якось урочисто, погордо пройшла по хаті, закривши руки за спину, і вирішила: завтра вона поїде до Сави. Ні, не завтра.

Треба все обміркувати, приготуватися. Йї здавалося, що поїздка до сина переламає її життя, і за всі муки останніх років Уляна матиме нагороду.

Десь глибоко в заулкові майнула надія — зустріч з Петром. Ніяк не могла собі уявити, який він став. І в цю хвилину в неї вистачило сміливости простити його, дарувати йому всю муку, що їй вчинив. Та це було одну лише мить. Іронічна і глузлива посмішка повисла їй на губах. Ні, вона вже розучилась прощати!..

Круто повернувшись, Уляна вийшла з хати освіжитись. Уламок холодного місяця ворухився на чорній стелі неба, оздоблений бризками зор. Місяць сунувся в бік станції, звідки йому назустріч гуркотів потяг. Уляна стояла вичікуючи, ніби когось виглядала. Того, що в далекому місті саме в цей час ходив по вулиці і теж сподівався, що з-за кожного рогу вулиці вийде Сава чи Уляна і притишував крок...

За весь час після того, як покинув свою родину, Гамалія вперше шукав на вулиці притулку своїм думкам. Неймовірно тягло кудись на далекі простори з цих вузьких ущелин кам'яниць. Тягло на маленьку станцію... Гукне скаженим вигуком паровізнний гудок, перемагаючи відстань, що роз'єднувала з своїми рідними.

9 В одній кімнаті низького льоху стояло три столи, а в другій, що прямим кутом врізалася в першу, ще чотири. Ці зелені столи в рамці низьких бортів нагадували свіжу, зелену травичку галявини, травичку, що росла оточена зі всіх боків брудним баговинням трясовини. На стіні, мов на параді, вишикувалися кії. Антонові картина ця надто відома, і всі більярдні столи, якості кожного зеленого чотирикутника, і роззявлений риб'ячий рот луз з мотузяною горлянкою, Антін знав на пам'ять, вивчив, як вірші.

Столи першої кімнати були зайняті, але гра провадилася нецікава. Всі справжні більярдисти, аматори

Пам'ятник Т. Шевченкові в Харкові.

й „жуки“ сиділи на лавах, попід стіною і дружньо розмовляли.

В цій більярдній, в одній з небагатьох у Харкові, Антона знали прекрасно і прозвали Петлюрою. В такий вечірній час більярдна мала свій звичайний вигляд і характерний для неї. Вже збирався люд, той, що приходив сюди щодня: якісь службовці, юристи, інженери, невідомі, загадкові мовчазні люди і кілька задиркуватих юнаків, з тих покидьків великого міста, ледарів, що вечорами човгають по вулиці Лібкнехта, шукаючи пригод, і знаходять дешеве кохання, а потім кабінет лікаря венеричних хвороб. Навіть хворобами ці юнаки вміють похвалитись...

Вдень ходять навколо зеленого поля художники, журналісти, літератори, пара поетів — люди, не зв'язані певними годинами праці. Грають вони невміло аматорські партії, а знавці і друзі більярдної справи запрошували їх на партію і, бавлячись, дотепно маскуючи свою вмілість, видоювали пару карбованців на пиво. І ставилися вони до денних гравців з посмішкою. А денні гості заходили в льох з ніяковою соромливістю.

Антін оглядав більярдну і чекав на партнера собі або, принаймні, хотів подивитися на цікаву партію. Один з тих, що сиділи на лаві, славетний майстер „американки“, вірмен, прозваний — Колька Кривий, гукнув Антонові:

— Петлюро, може, вдаримо по маленькій. Для розваги по троячці!

Антін підморгнув йому хитренько і відповів у тон:

— А, може, ти б пішов із твоєю троячкою. Мабуть, за душею й п'ятака немає.

— Давай, Петлюро, гроші в лузу.

Антін не відповів, він задивився, як більярдисти протикали задимлене повітря кіями, мов дуелянти шпадами в завзятій борні. Сьогодні не везло. Не попалося жодного дурня, з кишени якого можна було б переселити в свою хоча б троячку. Після

сварки з Савою Антін ще більше лютував, гнівався на всіх, нервувався, але ховав свої справжні почуття під машкарою зовнішніх веселощів і грубої клоунади. Щодня випивав у тій самій більйардній, там, у буфетику в задній кімнатці. Буфет брудний, і страви дхнули цвілою вогкістю, але хазяїн видавав трохи в борг своїм постійним клієнтам: постійним більйардним „жукам“, проституткам, злодіям і розтратникам. Заходили інколи в той буфет і незвичайні гості: похмурий гуморист, вічно закоханий поет і вічно п'яний белетрист, що скаржився хазяїнові буфету на видавництва, редакторів, що не друкували його найкращих у світі оповідань.

В більйардній було нудно. І вже всі загубили надію зіграти сьогодні цікаву партію. Колька Кривий сперечався з низеньким маркером про якусь цікаву партію, і тією суперечкою всі були захоплені, гуртом обмірковували. При чому пам'ятали всі хороші удари, промазані, кулі і невдачі. На такому пленумі взагалі вирішалися спірні питання, наприклад, такого сорту: чи замовив сімку партнер, коли її клав, чи мав право класти кулю, що висіла над лузою, а біля неї впритул притулився биток. На такому пленумі можна було почути й інші розмови: про курс валюти, адреси помешкань, ціни на мануфактуру. Цими справами займалися теж майстри більйардного фаху, крім катання куль по зеленому полю.

Антін хотів повернутись назад у буфет, коли в більйардну зайшов новий чоловік. Взагалі людей заходило багато і за всіма не було охоти слідкувати. Але, тому що було нудно, Антін зиркнув на двері, і та людина здалася йому знайомою. Десь бачив її недавно. Почав пригадувати... Зустріч вилетіла з голови. Високий чоловік у широкому чорному пальті став біля першого столу і оглянув кімнату. Обіперся рукою, в коричневій рукавичці на бильце лави. Уважно споглядав гру двох юнаків, що качали останні кулі пірамідки. Змагалися за останню кульку.